

‘Beleid tot achter de horizon’

**Totstandkoming van klimaatbeleid in de gemeente
‘s-Hertogenbosch**

Rekenkamercommissie ‘s-Hertogenbosch

‘s-Hertogenbosch, 5 oktober 2012

Inhoudsopgave

1	Samenvatting, conclusies en aanbevelingen	4
1.1	Samenvatting	4
1.2	Conclusies.....	5
1.3	Aanbevelingen aan de raad.....	6
1.4	Reactie college van burgemeester en wethouders.....	6
2	Achtergrond onderzoek	7
2.1	Aanleiding.....	7
2.2	Doel	7
2.3	Leeswijzer.....	7
3	Bevindingen.....	8
3.1	Beleidsdoelen	8
3.2	Realiteitsgehalte beleidsdoelen	11
3.3	Verklaring lage realisatietempo	12
3.4	Oplossingsrichtingen en (bij)sturing door de raad.....	14
4	Beleidsontwikkeling	16
4.1	Totstandkoming klimaatbeleid 's-Hertogenbosch	16
4.2	Doelstellingen uit het Energie- en klimaatprogramma.....	17
4.3	Energie- en klimaatprogramma 2008-2015	19
4.4	Jaarlijkse uitvoeringsprogramma's.....	21
4.5	Bevindingen: beleidsontwikkeling.....	22
5	Instrumenten en middelen	25
5.1	Van klimaatneutraal naar klimaatprogramma.....	25
5.2	Van klimaatprogramma naar uitvoeringsprogramma	29
5.3	SLOK prestatiekaart.....	34
5.4	Bevindingen: instrumenten en middelen.....	35
6	Casussen.....	37
6.1	Alle gemeentelijke gebouwen in 2018 label B.....	37
6.2	Prestatieafspraken woningcorporaties	39
6.3	Bedrijvenconvenant	42
6.4	Backcastingonderzoek klimaatneutraliteit gemeente Den Haag.....	44
	Literatuur en interviews.....	47

Rapportages	47
Bestuurlijke documenten	48
Websites.....	49
Bijlage A Programma-activiteiten	50
Bijlage B Projecten uit de milieu-uitvoeringsprogramma's	54
Bijlage C SLOK-prestatiekaart	61
Bijlage D Motie Den Haag.....	65
Bijlage E Reactie College van B&W	66

Rekenkamercommissie 's-Hertogenbosch

Dr. ir. G.B.C. Backus, voorzitter
 Dr. ir. P.J.M.M. Krumm MPA
 Mevr. drs. Y.J. Bouwman-Bakker
 Drs. P.W.M. de Gouw,
 Mevr. mr. M.A.B. van der Sloot
 A.M. Rotman
 Drs. H.W.M. Wouters, secretaris

Tel: 073-615 9770
 Mail: rekenkamer@s-hertogenbosch.nl
 Web: www.s-hertogenbosch.nl/rekenkamercommissie

1 Samenvatting, conclusies en aanbevelingen

1.1 Samenvatting

De Rekenkamercommissie 's-Hertogenbosch heeft onderzoek verricht naar het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015. Het doel van het onderzoek is om na te gaan welke beleidsdoelen geformuleerd zijn, of de daarbij geformuleerde verwachtingen reëel zijn, wat de oorzaken zijn van het lagere dan beoogde realisatietempo, en welke mogelijke oplossingsrichtingen en (bij)sturingsmogelijkheden er zijn.

Ten behoeve van dit onderzoek is een uitgebreide documentenanalyse uitgevoerd, zijn acht interviews afgenomen en vier casestudies uitgevoerd. De Rekenkamercommissie heeft zich hierin laten ondersteunen door CE Delft.

Doelstellingen

In 's-Hertogenbosch zijn rond het jaar 2007 de doelen in het Klimaatprogramma 2008-2015 op eenzelfde manier vastgelegd als bij andere overheden. Er is een langetermijndoel vastgesteld, veelal voorzien van een bepaling van het technisch potentieel waaruit blijkt dat het doel bereikbaar is.

In het Energie- en klimaatprogramma worden voor alle beleidsterreinen programma-activiteiten tot 2015 benoemd. Het ambitieniveau van het Energie- en klimaatprogramma is op de meeste onderdelen voorlopig tot sterk voorlopig. Het merendeel van de programma-activiteiten is SMART geformuleerd.

De door het college in de voortgangsrapportage 2009-2010 vastgelegde 'werkdefinitie' luidt: "Klimaatneutraal betekent dat alle energie die in de stad wordt gebruikt uit duurzame bronnen in de stad komt". Deze definitie is - indien letterlijk genomen - een te grote opgave die niet realistisch is. Het ontbreken van een duidelijke en werkbare definitie van 'klimaatneutraliteit' brengt risico's met zich mee voor instrumentkeuzes.

Prioriteiten en bijstelling in de tijd

Bij het realiseren van een klimaatneutraal 's-Hertogenbosch wordt onderscheid gemaakt tussen de beleidsterreinen 'gebouwde omgeving', 'gemeentelijke organisatie' en 'duurzame energie'. Voor de gebouwde omgeving en de gemeentelijke organisatie is als hoofddoel opgenomen dat deze in respectievelijk 2035 en 2020 klimaatneutraal zijn. Voor duurzame energie is de doelstelling opgenomen om in 2020 20% van de energie die gebruikt wordt duurzaam op te wekken. Voor de overige terreinen (bedrijven en verkeer en vervoer) geldt klimaatneutraal in 2050 als doelstelling.

De gemeentelijke organisatie heeft de hoogste prioriteit gekregen. Enerzijds omdat de deadline voor het klimaatneutraal krijgen van de gebouwen in 2020 ligt, anderzijds omdat de gemeente het meeste invloed op dit thema uit kan oefenen. Daarnaast heeft de gemeente een voorbeeldfunctie.

Op het gebied van monitoring is voorzien in maatregelmonitoring, maar niet in effectmonitoring. In het Energie- en klimaatprogramma wordt gesteld dat het bijgesteld zal worden waar en wanneer dit nodig blijkt. Dit lijkt reëel, gelet op de snelle technologische ontwikkelingen. Naar de mening van de Rekenkamercommissie moet bij het verder ontwikkelen van klimaatbeleid voor de periode 2015 – 2050 gebruik worden gemaakt van methoden als backcasting en kritieke-padanalyse om inzicht te kunnen geven in keuzes en keuzemomenten.

Instrumenten

De gekozen beleidsinstrumenten bestrijken de volle breedte van de acties uit het Energie- en klimaatprogramma. Het merendeel van de ingezette instrumenten is communicatief van aard. Of de communicatieve instrumenten adequaat zijn om de gestelde doelen te bereiken is (nog) niet bekend.

Het college zet regulerende bevoegdheden in waar mogelijk, zoals bij ruimtelijke ordening en bij handhaving van de verruimde reikwijdte Wet Milieubeheer. Bij initiatieven waar de gemeente veel invloed heeft (eigen gronden), is voor een meer regulerende aanpak gekozen. Voor bedrijven wordt het handhaven van de wettelijke verplichtingen uit onder andere de Wet milieubeheer daadwerkelijk ingezet voor het klimaatbeleid. Binnen het thema verkeer en vervoer heeft de gemeente voor een aanzienlijk aantal wettelijke instrumenten gekozen, waarbij handhaving een belangrijke rol speelt.

Realisatie

Op basis van de milieujaarverslagen en de voortgangsrapportage wordt door de Rekenkamercommissie geconstateerd dat de realisatie van de programma-activiteiten uit het Energie- en klimaatprogramma en een aantal projecten uit het milieu-uitvoeringsprogramma achter loopt ten opzichte van de planning tot 2015. Niet alle projecten leiden tot succes. De oorzaken hiervan liggen bij problemen tijdens de uitvoeringspraktijk, de beperkte sturingsmogelijkheden van de beschikbare instrumenten, en bij tegenstrijdig beleid. Dit komt overeen met ervaringen bij veel andere gemeenten. Met name energiebesparing in absolute zin in de gebouwde omgeving blijkt lastig te realiseren. Uit interviews met verschillende onderdelen van de ambtelijke organisatie komt naar voren dat Label B vaak moeilijk te realiseren is, en voor een aantal monumentale panden onhaalbaar vanwege eisen die aan deze panden gesteld worden. Hierdoor hebben minder gebouwen een label B dan voorheen voorzien was. Voor het bereiken van het langetermijndoel is een alles-uit-de-kast-aanpak nodig, evenals volle medewerking van alle partijen. Het college heeft in het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 echter bewust gekozen voor een beperktere inzet van middelen. In het '*woord vooraf*' van het Energie- en klimaatprogramma is impliciet afstand genomen van de benodigde 'alles-uit-de-kast-aanpak'. Hieruit leiden we af dat 's-Hertogenbosch ten aanzien van 'klimaatneutraliteit in 2050' meer een aansprekende 'stip aan de horizon' heeft neergezet dan een SMART geformuleerd doel. Het college heeft de raad daarover geïnformeerd, en de raad heeft hier mee ingestemd.

1.2 Conclusies

1. Het ambitieniveau van het Energie- en klimaatprogramma is op de meeste onderdelen voorlopend tot sterk voorlopend.
2. Het college heeft geen realistische en goed werkbaar definitie van klimaatneutraliteit opgesteld of gebruikt.
3. Het klimaatbeleid wordt gekenmerkt door pragmatisme, met een nadruk op actie en op samenwerken, dit leidt op onderdelen tot een ad hoc benadering.
4. Het beschikbaar gestelde budget is niet toereikend om de doelen te realiseren. Een keus waar de gemeenteraad mee heeft ingestemd.
5. Door de weerbarstige uitvoeringspraktijk en de beperkte sturingsmogelijkheden loopt een aantal projecten achter ten opzichte van de door het college afgegeven planning tot 2015.
6. De raad heeft jaren weinig tot geen gebruik gemaakt van haar controlemogelijkheid.

1.3 Aanbevelingen aan de raad

1. Maak klimaatneutraliteit belangrijk: dat is voorwaarde voor het succesvol worden.
2. Wees actief in het controleren van de voortgang van het klimaatbeleid.
3. Verzoek het college een realistische en goed werkbare definitie van klimaatneutraliteit op te stellen.
4. Verzoek het college zich in te zetten voor het beschikbaar krijgen van de juiste middelen – inclusief communicatieve instrumenten en het ontwikkelen van kennis en vaardigheden - om de beleidsambities ten aanzien van klimaatneutraal te realiseren .
5. Verzoek het college de uitvoering van het klimaatbeleid te monitoren en daarover te rapporteren, zowel over effecten van uitgevoerde maatregelen als over de effecten op de CO₂-emissie.
6. Verzoek het college klimaatbeleid voor de periode 2015 – 2050 verder te ontwikkelen met gebruikmaking van methoden als backcasting en kritieke-padanalyse om inzicht te kunnen geven in keuzes en keuzemomenten.

1.4 Reactie college van burgemeester en wethouders

Op 3 oktober 2012 ontvingen wij de reactie op ons verzoek om eventuele feitelijke onjuistheden in het rapport aan te geven. Alle aangegeven correcties zijn in het rapport verwerkt. Het college heeft volgens de verordening ook de mogelijkheid om aanvullend een bestuurlijke reactie naar de raad te sturen.

2 Achtergrond onderzoek

2.1 Aanleiding

De Rekenkamercommissie 's-Hertogenbosch heeft op verzoek van acht fracties uit de gemeenteraad onderzoek gedaan naar de oorzaken van het lagere dan beoogde tempo waarin het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 wordt gerealiseerd. In dit onderzoek is onder meer de vraag gesteld of andere grote Nederlandse gemeenten een slimmere aanpak hebben om de doelen voor een klimaatneutrale stad te realiseren. In het antwoord wordt daarbij ook ingegaan op de vraag wat er vanuit EU-regelgeving te verwachten valt op klimaatgebied.

In het Energie- en Klimaatprogramma 2008-2015 van 's-Hertogenbosch, uit 2008, zijn 27 beleidsdoelstellingen en 45 actiepunten opgenomen. In het Coalitieakkoord 2012-2014 zijn de doelstellingen herbevestigd. Inmiddels zijn de nodige resultaten behaald, maar er zijn ook vragen te stellen of en zo ja hoe de bereikte resultaten zich verhouden tot de maatregelen uit het programma. Binnen de raad is geconstateerd dat de resultaten achter blijven bij de verwachtingen.

2.2 Doel

Het doel van de Rekenkamercommissie is om een helder onderbouwd antwoord te geven op de volgende vragen:

1. Welke beleidsdoelen zijn er geformuleerd?
 - Hoe SMART zijn deze doelen geformuleerd?
 - Is dit gebeurd voor alle relevante terreinen?
 - Zijn concrete stappen benoemd om de doelen te bereiken?
 - Zijn heldere links gelegd met de beschikbare instrumenten?
2. Zijn de geformuleerde verwachtingen reëel, gelet op wat je lokaal kan doen, mede gelet op ervaringen en analyses van andere overheden?
3. In hoeverre verklaart het voorgaande het lage realisatietempo?
4. In welke mate spelen andere oorzaken een rol?
5. Welke oplossingsrichtingen zijn er om de situatie te verbeteren?
6. Op welke wijze kan de gemeenteraad optimaal (bij)sturen en welke factoren kan zij in het vervolg het best monitoren?

Ten behoeve van dit onderzoek is een uitgebreide documentenanalyse uitgevoerd, zijn er acht interviews afgenomen en zijn er vier casestudies uitgevoerd.

Bij de uitvoering van dit onderzoek heeft de Rekenkamercommissie ondersteuning gehad van adviesbureau CE Delft. Het onderzoek is uitgevoerd tussen 1 augustus 2012 en 30 september 2012.

2.3 Leeswijzer

In hoofdstuk 3 worden de bevindingen uit de hoofdstukken 4, 5 en 6 samengevat en de onderzoeksvragen beantwoord. Hoofdstuk 4 en 5 bieden achtergrond- en detailinformatie over respectievelijk de totstandkoming van het klimaatbeleid in 's-Hertogenbosch en de daarbij gemaakte keuzes én ingezette instrumenten en middelen. In hoofdstuk 6 worden vier cases beschreven die inzicht bieden in factoren die een rol spelen bij de uitvoering van het klimaatbeleid.

3 Bevindingen

In dit hoofdstuk worden de bevindingen verwoord en worden de onderzoeksvragen beantwoord. Hierbij gaan wij onder andere in op de vraag of de door de gemeente 's-Hertogenbosch ingezette beleidsinstrumenten in het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 helder en consistent zijn geformuleerd, of deze reëel zijn, ook in vergelijking met het Energie- en klimaatbeleid van enkele andere grote Nederlandse steden en in hoeverre de ontwikkeling in de voortgang van het programma kan worden verklaard. Bij alle onderzoeksvragen zijn aanbevelingen voor de raad geformuleerd.

3.1 Beleidsdoelen

In deze paragraaf geven we antwoord op de eerste onderzoeksvraag met de daarbij gestelde subvragen. De bevindingen zijn vervolgens gekoppeld aan aanbevelingen voor de raad.

1. Welke beleidsdoelen zijn er geformuleerd?
 - Hoe SMART zijn deze doelen geformuleerd?
 - Is dit gebeurd voor alle relevante beleidsterreinen?
 - Zijn concrete stappen benoemd om de doelen te bereiken?
 - Zijn heldere relaties gelegd met de beschikbare instrumenten?

Bij het beoordelen van de geformuleerde doelen moet onderscheid gemaakt worden tussen de geformuleerde doelen op drie verschillende niveaus:

- Hoofddoelen uit het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015, oftewel de geformuleerde einddoelen met betrekking tot klimaatneutraliteit.
- Subdoelen per beleidsterrein tot 2015 uit het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015.
- Jaarlijkse subdoelen per beleidsterrein uit milieu-uitvoeringsprogramma's.

Hoofddoelen

Zoals uit de analyse in hoofdstuk 4 blijkt, is het hoofddoel van klimaatneutraliteit in 2050 neergezet als een aansprekend en goed communiceerbaar 'langetermijnstreefdoel', en niet als SMART-doel als eindpunt van een scherp omlijnd project met een duidelijke definitie van 'klimaatneutraliteit'. Zoals blijkt uit de analyse in hoofdstuk 4 brengt het ontbreken van een duidelijke en werkbare definitie van 'klimaatneutraliteit' risico's met zich mee voor instrumentkeuzes (zie paragraaf 4.5). Daarnaast is de 'werkdefinitie'¹: "*Klimaatneutraal betekent dat alle energie die in de stad wordt gebruikt uit duurzame bronnen in de stad komt*", indien letterlijk genomen, een te grote opgave die naar onze mening niet realistisch is.

De zogeheten Trias Energetica² wordt als leidraad voor prioriteitstelling genoemd waarbij vooral wordt ingezet op energiebesparing en hernieuwbare energie³. CO₂-compensatie wordt vooralsnog afgewezen als optie⁴.

¹ Deze definitie is afkomstig uit de Voortgangsrapportage 2009-2010, welke door het college ter informatie aan de raad is gezonden. Zie paragraaf 4.4.

² De Trias Energetica geeft een prioriteitsvoorkeur aan voor energiebeleid: (1) energie besparen, (2) hernieuwbare energie, (3) efficiënt gebruik van resterende fossiele energie.

³ Bron: Energie- en klimaatprogramma 2008-2015.

Bij het behalen van het langetermijnstreefdoel voor een klimaatneutraal 's-Hertogenbosch wordt onderscheid gemaakt tussen de beleidsterreinen 'gebouwde omgeving', 'gemeentelijke organisatie' en 'duurzame energie'. Voor de gebouwde omgeving en de gemeentelijke organisatie is als hoofddoel opgenomen dat deze in resp. 2035 en 2020 klimaatneutraal zijn. Voor duurzame energie is de doelstelling opgenomen om in 2020 20% van de energie die gebruikt wordt duurzaam op te wekken. Voor de overige terreinen (i.c. bedrijven en verkeer en vervoer) geldt klimaatneutraal in 2050 als doelstelling.

De gemeentelijke organisatie dient als eerste, in 2020, klimaatneutraal te zijn en krijgt de meeste beleidsmatige aandacht in het programma. Dit is logisch omdat de gemeente hiervoor de meeste sturingsmogelijkheden beschikbaar heeft. Er is geen doel voor de totale energiebesparing gekwantificeerd terwijl de Trias Energetica gevolgd wordt waar energiebesparing prioriteit nummer één heeft. Op de alle verschillende beleidsterreinen wordt overigens wel ingezet op energiebesparing, waarbij dit ook gekwantificeerd is, zoals blijkt uit paragraaf 4.3.

Subdoelen per beleidsterrein tot 2015

In het Energie- en klimaatprogramma wordt voor alle beleidsterreinen een aantal programma-activiteiten tot 2015 benoemd. Het merendeel van deze programma-activiteiten is SMART geformuleerd (zie bijlage A). Omdat het doel ver in de toekomst ligt, is het lastig om aan te geven of het afronden van deze programma-activiteiten en de instrumenten die daarbij ingezet worden tot de gewenste situatie leidt in respectievelijk 2020, 2035 en 2050. Een groot deel van deze onzekerheid wordt ingegeven door de inzet van veelal communicatieve instrumenten. De kwantitatieve effecten van deze instrumenten, in termen van bereikte energiebesparing op korte en langere termijn, zijn immers niet van te voren te voorspellen. De inzet van communicatieve instrumenten is naar onze mening geen verkeerde keuze. Voor een aantal beleidsterreinen ontbreekt het het college immers aan wettelijke instrumenten om energiebesparing bij derden af te dwingen. Uit de voortgangsrapportage 2009-2010 blijkt dat, daar waar deze mogelijkheden er wél zijn⁵ ze ook daadwerkelijk worden ingezet. Economische instrumenten, zoals het verstrekken van subsidies, zitten qua resultaatzekerheid tussen de communicatieve en wettelijke instrumenten in. Subsidies zijn een instrument om bijvoorbeeld woningeigenaren te bereiken, een doelgroep waar een gemeente anders weinig tot geen grip op heeft. 's-Hertogenbosch heeft bijvoorbeeld subsidie verstrekt voor het aanbrengen van dubbel glas. Uit onderzoek blijkt (onder andere uit (CE Delft, 2010)) dat subsidies wel vaak kostbaar zijn ten opzichte van het resultaat dat ze opleveren.

De programma-activiteiten dragen bij aan klimaatneutraliteit, de mate waarin is echter niet bekend. Het feit dat een programma-activiteit SMART gedefinieerd is, zegt nog niks over in hoeverre het bijdraagt aan klimaatneutraliteit.

Onze inschatting is dat, gegeven ervaringen uit andere gemeenten, de programma-activiteiten tot 2015 in de goede richting gaan, maar dat vooral ook beleid ontwikkeld moet worden voor de tussenliggende jaren naar 2035 en 2050 toe.

⁴ Bron: raadsnotulen 9 september 2008 (Vaststelling Energie – en klimaatprogramma 2008-2015).

⁵ Het betreft met name het afdwingen van de Energie Prestatie Coëfficiënt (EPC) bij nieuwe gebouwen en het opleggen van energiebesparingsmaatregelen met een terugverdientijd van minder dan vijf jaar bij bedrijven via de Wet Milieubeheer.

De dominante beleidslogica van het geformuleerde klimaatbeleid en bij het realiseren van de subdoelen uit het Energie- en klimaatplan van 's-Hertogenbosch wordt gekenmerkt door pragmatisme, met een nadruk op actie en op samenwerken. Deze keuze is voortgekomen uit de wens om met de schaarse middelen en menskracht zoveel mogelijk 'meters te maken', gebruikmakend van de kansen die er zijn, daarbij ondertussen lerend hoe het eventueel beter kan. Gegeven de vele onzekerheden, en gegeven de schaarse menskracht en middelen aan gemeentelijke zijde, is deze pragmatische, op actie en samenwerking gerichte aanpak een logische keuze. We merken daarbij wel op dat de aanpak een drietal risico's met zich meebrengt:

1. Risico dat in een te laat stadium ontdekt wordt dat een bepaalde maatregel al had moeten worden ingezet om het doel nog te kunnen halen. Het uitvoeren van een kritieke-pad analyse op hoofdlijnen kan dit voorkomen.
2. Risico dat middelen worden besteed aan maatregelen waarvan achteraf kan blijken dat ze niet binnen de definitie van klimaatneutraal vallen. Als voorbeeld noemen we de inkoop van groene stroom. Stel dat uiteindelijk besloten wordt tot een definitie dat alle gebruikte energie op het grondgebied van 's-Hertogenbosch moet worden geproduceerd, dan kan het zijn dat achteraf blijkt dat de middelen die reeds aan de inkoop van groene stroom besteed zijn niet passen bij die definitie.
3. Risico op zogeheten 'lock in', waarmee we het risico bedoelen dat een techniek wordt gestimuleerd waarvan uiteindelijk blijkt dat die niet in het eindbeeld van klimaatneutraliteit past.

Uit andere steden weten we bijvoorbeeld dat het klimaatneutraal krijgen van de warmtevoorziening van de bestaande woningen en utiliteitgebouwen (niet zijnde eigen gebouwen), en het klimaatneutraal krijgen van de sector verkeer en vervoer, vanwege de complexiteit en moeilijke stuurbaarheid belangrijke knelpunten kunnen vormen op de route naar klimaatneutraliteit⁶. Waarschijnlijk is dit voor de gemeente 's-Hertogenbosch ook zo, maar het verdient de aanbeveling om dit nader te analyseren. Als die analyse is uitgevoerd kan de raad vervolgens de discussie met het college aangaan over de strategische vraag waar de gemeente haar menskracht en middelen op in wil zetten. Daarbij kan ook het vraagstuk betrokken worden welke beleidsinstrumenten het college tot zijn beschikking heeft, en wat de te verwachten effecten daarvan zijn.

Jaarlijkse subdoelen per terrein

De programma-activiteiten uit het Energie- en klimaatprogramma zijn de afgelopen jaren steeds vertaald naar specifieke projecten in de jaarlijkse milieu-uitvoeringsprogramma's. Bij deze doorvertaling is de beleidslogica ook voor het belangrijkste deel pragmatisme. Deze milieu-uitvoeringsprogramma's zijn elk jaar ter informatie naar de raad gestuurd. In dit uitvoeringsprogramma's worden de concrete projecten en instrumenten benoemd die voor dat komend jaar op de verschillende thema's ingezet worden. In Bijlage B is een overzicht van al deze projecten en instrumenten terug te vinden. Ook hier geldt dat een deel van de specifieke projecten als SMART gedefinieerd zijn, maar dat dit niet geldt voor alle projecten.

Deze projecten liggen weer allemaal in lijn met de doelen van de programma-activiteiten voor 2015. Uit hoofdstuk 5 blijkt echter dat de realisatie van de projecten niet altijd de planning volgt die vooraf beoogd is. De werkelijkheid is vaak weerbarstiger dan vooraf aangenomen. Hier komen we op terug bij het beantwoorden van de vierde onderzoeksvraag.

⁶ zie bijvoorbeeld (Den Haag 2011), (Amsterdam 2010) en (Metropoolregio Amsterdam 2011).

Indien de doelen, zowel de hoofddoelen als subdoelen per beleidsterrein vergeleken worden met de terreinen zoals gedefinieerd op de SLOK-prestatie-kaart⁷ (zie bijlage C), is te zien dat in het Energie- en klimaatprogramma en de jaarlijkse uitvoeringsprogramma's niet op alle beleidsterrein doelen zijn geformuleerd. Specifieke doelen ontbreken voor bestaande utiliteit, bestaande bedrijventerreinen en overige broeikasgassen. Daarnaast is voor het eigen wagenpark geen besparingsdoelstelling opgenomen, maar is wel de ambitie uitgesproken om te vergroenen door de inzet van aardgas. Voor het overgrote deel van de beleidsterreinen zijn wel doelen, als dan niet SMART, gedefinieerd. Op alle drie de niveaus geldt dat het beleid wordt omgeven door een grote mate van onzekerheid, hetgeen frequent monitoren vergt, en waar nodig bijsturen.

3.2 Realiteitsgehalte beleidsdoelen

In deze paragraaf geven we antwoord op de tweede onderzoeksvraag en worden de bevindingen gekoppeld aan een aantal aanbevelingen voor de gemeenteraad op dit terrein.

2. Zijn de geformuleerde verwachtingen reëel, gelet op wat je lokaal kan doen, mede gelet op ervaringen en analyses van andere overheden?

Klimaatdoelen van andere overheden zijn rond het jaar 2007 op eenzelfde manier vastgelegd als in 's-Hertogenbosch is gedaan in het Klimaatprogramma 2008-2015. We verwijzen hiervoor bijvoorbeeld naar het programma 'Schoon en Zuinig' van het Rijk, en de klimaat- c.q. energiedoelen van steden als Den Haag, Rotterdam en Amsterdam. De structuur daarbij is dat er een langetermijnhoofddoel is vastgesteld, veelal voorzien van een bepaling van het technisch potentieel waaruit blijkt dat het doel bereikbaar is. Daarbij wordt expliciet aangegeven dat er nog veel onzekerheden zijn, en vervolgens wordt een concreet programma met concrete subdoelen voor de kortere termijn gepresenteerd. In 'Schoon en Zuinig' wordt bijvoorbeeld een aanpak in drie golven in de tijd beschreven: 'meters maken', 'meters voorbereiden' en 'verdergaande innovaties'.

Dit is inherent aan het onderwerp (een grootschalige energietransitie) met alle onzekerheden die daar bij horen, en aan de periode waarin het programma is geschreven waarin nog veel onduidelijk was over de implicaties van het streven naar 'klimaatneutraliteit'. Technisch kan het, zo blijkt ook voor 's-Hertogenbosch uit het rapport van BuildDesk. Uit deze potentieel-analyses blijkt echter ook dat de realisatie van de technische potentiëlen niet vanzelf gaat. Hetgeen de vervolgvraag oproept met welke set aan beleidsinstrumenten het technisch potentieel te realiseren is. Sinds het starten van deze programma's is meer inzicht en praktijkervaring ontstaan ten aanzien van het antwoord op de vraag hoe het doel gerealiseerd kan worden en wat de verschillende overheden (gemeenten, provincies, Rijk, EU) daarbij voor beleidsinstrumenten tot hun beschikking hebben.

De ambitie van het college sluit wel aan bij die van de EU, het Rijk en van andere gemeenten. Op het gebied van regelgeving op klimaatgebied zet de Europese Unie regulerende instrumenten in die de bevoegdheden van een gemeente te boven gaan, maar die in belangrijke mate meewerken om klimaatneutraliteit op gemeentelijk niveau te bereiken, zoals het EU-ETS

⁷ De regeling Stimulering Lokale Klimaatinitiatieven (SLOK) is een regeling van het Rijk. Onderdeel van de SLOK-regeling is de prestatiekaart. Mbv de prestatiekaart kan de gemeente het ambitieniveau van het klimaatbeleid bepalen, door een keuze te maken uit thema's en prestatievelden.

emissiehandelssysteem, de voortschrijdende verlaging van de CO₂-emissienormen voor nieuwe voertuigen en de energie-efficiëncynormen voor nieuwe gebouwen.

Onze bevinding op het eerste deel van de vraag luidt: ja, de geformuleerde verwachtingen dat het doel bereikbaar is, waren *destijds* reëel. We hebben daarbij echter twee kanttekeningen:

1. Voortschrijdend inzicht heeft geleerd dat de praktijk op veel – niet alle⁸ – onderdelen weerbarstiger is dan destijds gedacht. Onder andere blijken stimulerende en faciliterende beleidsinstrumenten die door overheden zijn ingezet veelal minder effect te sorteren dan verwacht. Maar er zijn ook vele andere factoren aan te wijzen. We wijzen bijvoorbeeld op het niet realiseren van prestatieafspraken door woningcorporaties op het gebied van het verbeteren van bestaande woningen (zie hoofdstuk 6) en de ondervonden problemen met het energetisch renoveren van de eigen gemeentelijke gebouwen (zie hoofdstuk 6).
2. Uit het rapport van BuildDesk blijkt ook dat voor het bereiken van het langetermijndoel een alles-uit-de-kast-aanpak nodig is en dat volle medewerking van alle partijen onontbeerlijk is. Het college heeft in het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 echter bewust gekozen voor een beperktere aanpak met beperktere inzet van middelen, omdat er naast het doel van klimaatneutraliteit ook veel andere doelen op andere beleidsterreinen zijn gesteld, en er daarom keuzes gemaakt zijn. Dit is in het 'woord vooraf' van het programma expliciet verwoord. Hoewel begrijpelijk, is onze bevinding daarom dat het programma feitelijk een 'valse start' heeft gekregen, waarbij expliciet de keus is gemaakt dat klimaatneutraliteit in 2050 niet het allerhoogste doel is, maar nevensgeschikt is naast andere doelen. Een keus waar de gemeenteraad mee heeft ingestemd. In het genoemde 'woord vooraf' staat ook geschreven "en dan kan het zijn dat we de doelen moeten bijstellen: naar beneden, maar het kan ook omhoog". Daarnaast is in de praktijk gebleken dat niet iedereen meewerkt aan het door de gemeente gestelde doel. Hiervoor zijn vele verschillende oorzaken aan te wijzen, zoals in vele studies is beschreven, zie bijvoorbeeld de analyses in 'Het groene optimisme' van W. Duyvendak. Gecombineerd met de hierboven beschreven tegenvallende praktijk luidt onze conclusie op dit onderdeel, nadrukkelijk met de kennis van nu, dat de destijds gewekte verwachtingen niet reëel waren.

In de milieujarverslagen en de voortgangsrapportage 2009-2010 die het college ter informatie aan de raad heeft gestuurd staat beschreven welke projecten op schema liggen en welke niet, voorzien van nadere toelichtingen. Uit de raadsverslagen blijkt dat er in de raad naar aanleiding van de voortgangsrapportages gediscussieerd is over het inrichten van een klimaatfonds om meer gelden beschikbaar te maken. Een motie hierover is echter niet aangenomen. Daarnaast is in de commissie FES van 28 november 2011 is gereageerd op het jaarverslag 2011, waarbij ook voortgangsrapportage 2009-2010 wordt aangehaald. Er wordt gesteld dat uit beide rapportages blijkt dat men achterloopt op de planning. De wethouder geeft hier aan dat de doelstelling nog steeds geldt en dat de doelen nog gehaald worden. Door de commissie wordt in deze vergadering gerefereerd aan de toezegging van de wethouder om bij de volgende voortgangsrapportage de planning nog eens goed te bekijken en te bespreken.

3.3 Verklaring lage realisatietempo

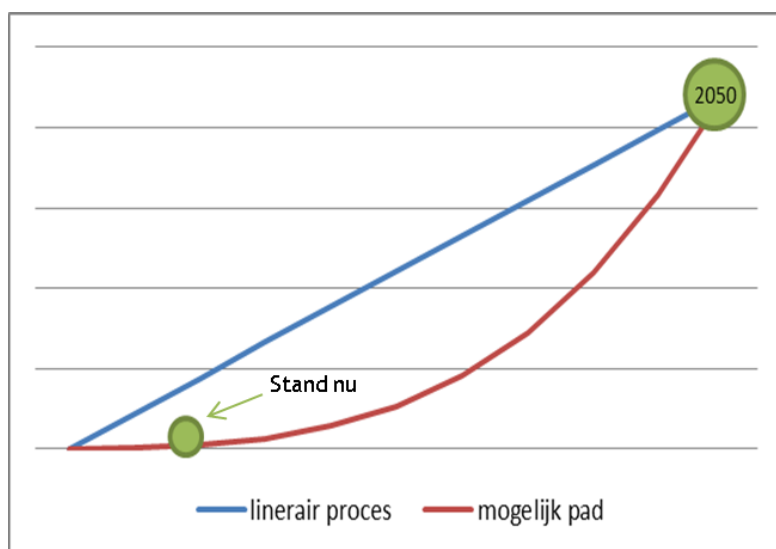
In deze paragraaf geven we antwoord op de derde en vierde onderzoeksvraag. Ook hier worden de bevindingen gekoppeld aan een aantal aanbevelingen voor de raad.

⁸ Als voorbeeld: de kostprijs van zonnecellen (zon-PV) is sneller gedaald dan voorzien.

3. In hoeverre verklaart het voorgaande het lage realisatietempo?
4. In welke mate spelen andere oorzaken een rol?

Eerder is al gesproken over een grootschalige energietransitie omgeven door veel onzekerheden. Dit is geen lineair proces met een vooraf strak gedefinieerd pad dat gevolgd wordt. Het is daarom nog niet mogelijk om te constateren dat er een te laag realisatietempo is. Als het een lineair proces zou zijn dan kan wel gesteld worden dat de realisatie nu te laag ligt ten opzichte van de lineair lopende lijn. Het kan echter ook zijn dat een trage start gevolgd wordt een hogere realisatiesnelheid later in de tijd (zie figuur 1, de figuur is puur illustratief). Zoals in de vorige paragraaf al is aangegeven kan geconcludeerd worden dat de destijds gestelde doelen, bij voortschrijdend inzicht, te ambitieus zijn. Een laag realisatietempo is inherent aan te ambitieuze doelen, in die zin draagt het voorgaande bij aan het lage realisatietempo, maar het is geen oorzaak.

Figuur 1. Mogelijk pad van doelrealisatie (puur illustratief)

Bij de beantwoording van onderzoeksvraag 1 ook geconstateerd dat de langetermijn doelen vertaald zijn in concrete programma-activiteiten voor de periode tot 2015. Deze zijn weer omgezet in jaarlijkse projecten die zijn vastgelegd in het jaarlijkse milieu-uitvoeringsprogramma. Op basis van de milieujaarverslagen en de voortgangsrapportage wordt geconstateerd dat de programma-activiteiten uit het Energie- en klimaatprogramma en een aantal projecten uit het milieu-uitvoeringsprogramma achter lopen ten opzichte van de door het college afgegeven planning tot 2015 (zie hoofdstuk 5).

Uit de interviews en de milieujaarverslagen blijkt dat de oorzaken hiervan vooral liggen bij problemen die ondervonden worden tijdens de uitvoeringspraktijk en de beperkte sturingsmogelijkheden van de beleidsinstrumenten die het college tot zijn beschikking heeft. In paragraaf 3.1 is al geconstateerd dat de instrumenten die door de gemeente ingezet worden vaak communicatieve instrumenten zijn waardoor het te halen kwantitatieve resultaat onzeker wordt. Uit hoofdstuk 5 blijkt dat er niet één reden is aan te wijzen waarom dit zo is, maar het is een combinatie van vele oorzaken. Dit wordt ook geïllustreerd door de behandelde cases in hoofdstuk 6.

Eén van de oorzaken is tegenstrijdig of interfererend beleid. Daarmee bedoelen we dat veel andere beleidsterreinen van invloed zijn op het behalen van de ambitie van een klimaatneutrale stad. Deze hebben direct en indirect effect op het klimaatbeleid, zoals monumentenbeheer, volkshuisvestingsbeleid, of infrastructuurbeleid. Deze beleidsterreinen hebben alle een duurzame component, maar zijn (op dit moment) niet allemaal even goed afgestemd op de gestelde klimaatdoelen op korte en lange termijn. Naar onze mening zal de komende jaren gestreefd moeten worden om tegenstrijdigheden tussen het klimaatbeleid en de verschillende andere beleidsterreinen weg te nemen, om het doel mogelijk te maken in 2050 een klimaatneutrale stad te hebben.

3.4 Oplossingsrichtingen en (bij)sturing door de raad

In deze paragraaf geven we antwoord op de vijfde en zesde onderzoeksvraag. De aanbevelingen uit de voorgaande paragrafen sluiten aan bij deze vragen. Daarnaast geven we nog een aantal aanvullende bevindingen en aanbevelingen voor de raad die nog niet, of in mindere mate, aan bod zijn gekomen in de voorgaande paragrafen.

5. *Welke oplossingsrichtingen zijn er om de situatie te verbeteren?*
6. *Op welke wijze kan de gemeenteraad optimaal (bij)sturen en welke factoren kan zij in het vervolg het best monitoren?*

De gemeente 's-Hertogenbosch werkt voortvarend aan het realiseren van projecten die bijdragen aan een klimaatneutrale stad. Wel zijn er verbeteringen mogelijk. Ten aanzien van het op onderdelen achterblijvende realisatietempo zijn door het college maatregelen genomen, zoals beschreven in de cases (zie hoofdstuk 6). De raad kan in de komende voortgangsrapportages nagaan of deze maatregelen afdoende zijn om de doelen uit het programma alsnog te realiseren. Gezien de zorg in de raad over het halen van de programmadoelen kan de raad deze voortgangsrapportages expliciet benutten om het college te bevragen over de voortgang en over mogelijke maatregelen en consequenties daarvan indien de realisatie afwijkt van de planning. De raad heeft afgelopen jaren weinig tot geen gebruik gemaakt van deze controlemogelijkheid. Dit baseren we op het feit dat de uitvoeringsprogramma's en voortgangsverslagen jaarlijks door het college aan de raad zijn gestuurd ter informatie, maar dat uit de raadsverslagen blijkt dat de raad het college hier over maar beperkt heeft bevraagd. Dit beeld wordt bevestigd in de gehouden interviews. Zoals in paragraaf 3.2 reeds aangegeven is er in de raad naar aanleiding van de voortgangsrapportages wel gediscussieerd over het inrichten van een klimaatfonds om meer gelden beschikbaar te maken. Een motie hierover is echter niet aangenomen. Pas bij de jaarrapportage over 2011 zijn door de raad kritische vragen gesteld over het achterblijven van de voortgang ten opzichte van de planning op bepaalde onderdelen. In de commissie is FES is ook gereageerd op het jaarverslag 2011, waarbij ook voortgangsrapportage 2009-2010 wordt aangehaald. Daar is tevens gerefereerd aan de toezegging van de wethouder om bij de volgende voortgangsrapportage de planning nog eens goed te bekijken en te bespreken. Of het doel in 2015 wordt gehaald is anno 2012 niet te zeggen, zie ook paragraaf 3.3. Wel is het uiteraard zo dat hoe korter de resterende tijd tot 2015 is, en hoe groter de nog resterende opgave, hoe onwaarschijnlijker het wordt dat het doel in 2015 zal worden gerealiseerd. Op basis van de jaarlijkse uitvoeringsprogramma's kan de raad nagaan of de 2015-doelen en de ingezette middelen en instrumenten met elkaar in overeenstemming zijn.

Voor het bereiken van het hoofddoel in 2050 zijn we van mening dat een kritiek-pad analyse noodzakelijk is om te kunnen beoordelen of de juiste maatregelen worden ingezet, en of dit tijdig gebeurt, zie aanbevelingen uit paragraaf 3.1 en 3.2. Deze analyse kan desgewenst worden uitgebreid met een risicoanalyse van de meeste kritische onderdelen en een kosten/baten-quickscore over het programma als functie van de tijd. Zo'n analyse kan het college en de raad helpen om over en weer duidelijke verwachtingen te creëren en om inzicht te krijgen in een economisch optimale inzet van maatregelen in de tijd. Het in tijd naar achter schuiven van een subdoel is één van de oplossingsvarianten waarover kan worden besloten.

Wij zijn van mening dat een aanvullende verbetermaatregel het creëren van een centrale aansturing en helder probleemeigenaarschap binnen de gemeentelijke organisatie raadzaam is, zoals blijkt uit hoofdstuk 6. Het opzetten van de afdeling Maatschappelijk Vastgoed is hierbij alvast een stap in de goede richting voor de gemeentelijke organisatie. Daarnaast lijkt het wenselijk om over de hele linie van het Energie- en klimaatplan een heldere regiefunctie te creëren, die over de afdelingen, onderwerpen en thema's de programma-activiteiten aanstuurt.

Tot slot merken we op dat het college nu wel op de uitvoering van de voorgenomen maatregelen monitort en daarover rapporteert, maar niet rapporteert over de effecten op de CO₂-emissie, terwijl dat uiteindelijk de grondslag van het hoofddoel is (i.e. klimaatneutraliteit). De laatste jaren zijn er ontwikkelingen geweest die de monitoring op de effecten van de CO₂-emissie eenvoudiger maken. Zo stellen de netbeheerders verbruiksgegevens beschikbaar (conform privacyrichtlijnen) via een online portal 'energie in beeld'. We zijn van mening dat, naast maatregelmonitoring, effectmonitoring onontbeerlijk is om over de langere termijn te kunnen beoordelen of de beoogde lange termijn doelen binnen bereik komen of niet. We bedoelen hier nadrukkelijk *niet* een toerekening van effecten aan individuele maatregelen of instrumenten, maar een monitoring van de totale CO₂-emissie van 's-Hertogenbosch, zodat trends daarin zichtbaar worden. Naar onze mening zijn de maatregelmonitoring en de CO₂-monitoring de belangrijkste factoren die de raad kan gebruiken als monitoringsinstrumenten. In maatregelmonitoring is al voorzien door middel van de jaarlijkse voortgangsrapportage.

4 Beleidsontwikkeling

Dit hoofdstuk beschrijft hoe het huidige klimaatbeleid in 's-Hertogenbosch tot stand is gekomen, inhoud is gegeven, welke keuzes er gemaakt zijn en welke argumenten aangevoerd zijn. De beschrijving is gebaseerd op de analyse van documenten en een aantal interviews met betrokken personen. In paragraaf 4.5 worden de belangrijkste punten uit hoofdstuk 4 samengevat.

4.1 Totstandkoming klimaatbeleid 's-Hertogenbosch

In de periode 2005-2010 is de klimaatproblematiek hoog op de agenda van de landelijke en lokale politiek komen te staan. Bij veel gemeenten heeft dit geresulteerd in een intensivering van het gemeentelijk klimaatbeleid. Zo ook in 's-Hertogenbosch. In juni 2007 is een motie aangenomen waarin de raad het college verzoekt om te komen tot een uitvoeringsplan ter vermindering van de CO₂-uitstoot (*raadsnotulen 04-06-2007*).

Mede naar aanleiding van die motie is de discussienotitie 'Intensivering klimaatbeleid' opgesteld waarin drie scenario's worden geschetst die variëren in aanpak en resultaat; i.e. huidig beleid, beperkte intensivering en forse intensivering. (*Discussienotitie klimaatbeleid 20-11-2007*). Het college heeft daarbij de voorkeur uitgesproken voor een scenario waarbij een flinke stap vooruit wordt gezet. Waar tot dan toe het accent lag op enkele pilotprojecten wilde het college vanaf dat moment gemeentebreed doelstellingen realiseren. Die liggen voornamelijk op het terrein van woningbouw, energiebesparing en verkeer en vervoer (*Besluitenlijst college van B&W 20-11-2007*). De commissie FES heeft zich vervolgens ook gebogen over de discussienotitie en is tot het oordeel gekomen dat de inzet van het college ambitieuzer mag zijn dan uit de discussienotitie naar voren komt (*Commissieverslag FES 03-12-2007*). Tijdens de raadsvergadering van 18 december 2007 is dit oordeel aangehaald en is een motie aangenomen waarin uitgesproken wordt dat de stad in 2025 klimaatneutraal moet zijn (*raadsnotulen 18-12-2007*). Op verzoek van de gemeente 's-Hertogenbosch is vervolgens door adviesbureau BuildDesk in kaart gebracht wat de consequenties hiervan zouden zijn. Het scenario 'klimaatneutrale gemeente' wordt in de rapportage van BuildDesk gelegd naast de drie scenario's uit de genoemde discussienotitie. De studie stelt dat 'alles uit de kast gehaald moet worden om klimaatneutraal te kunnen worden en dat klimaatneutraliteit pas ca. 2040 haalbaar is'. De mogelijkheden die 's-Hertogenbosch heeft om klimaatneutraliteit te bereiken zijn toegelicht in een raadsinformatiebijeenkomst op 17 april 2008 (*BuildDesk, 2008*). Van deze informatiebijeenkomst is overigens geen verslag opgesteld.

Op basis van de discussienotitie, de rapportage van BuildDesk, discussie met de commissie FES, de motie van de raad en een aantal interne en externe discussiebijeenkomsten is het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 opgesteld. Aanvullend daarop is er op 5 september 2008 een brief van de wethouder naar de raad gestuurd waarin de prioriteitsstelling binnen het programma wordt aangegeven (zie volgende paragraaf).

Dit Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 is vastgesteld door de raad tijdens de gemeenteraadsvergadering van 9 september 2008. In deze raadsvergadering zijn verschillende amendementen en moties aangenomen over de verdere afbakening, de monitoring, en de financiering van het programma. Daarnaast is er een motie aangenomen waarin verzocht wordt

om conform de prioritering uit de brief van 5 september 2008 aan de slag te gaan. Hieronder wordt nader ingegaan op deze amendementen en moties met betrekking tot de afbakening, monitoring en de financiering van het Energie- en klimaatbeleid.

Afbakening klimaatbeleid

In de raadsvergadering van 9 september 2008 waarin ook het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 is vastgesteld is een amendement ingediend om direct met CO₂-compensatie te beginnen. Het college heeft dit amendement ontraden aangezien in de werkwijze en prioritering de zogeheten Trias Energetica wordt gevolgd⁹. CO₂-compensatie komt in die gedachtenlijn op de laatste plaats in de prioriteitsvolgorde¹⁰. Het betreffende amendement is verworpen door de raad, dus CO₂-compensatie maakt nog geen deel uit van het klimaatbeleid.

Monitoring klimaatbeleid

In dezelfde raadsvergadering is een amendement ingediend om de voortgang van het klimaatprogramma te gaan monitoren. De wethouder reageert hierop dat het voor een overall monitoring te vroeg is omdat pas over een aantal jaar de effecten kunnen worden gezien. Daarnaast is het volgens de wethouder complex om de effecten van het klimaatprogramma te isoleren. Het amendement is vervolgens in aangepaste vorm aangenomen door de raad. Het college zegt toe in het jaarverslag verantwoording af te leggen voor wat betreft de actiepunten uit het Energie- en klimaatprogramma. Hiervoor zullen de jaarlijkse milieujaarverslagen worden gebruikt en zal er een tweejaarlijkse voortgangsrapportage ter informatie naar de raad gestuurd worden. In paragraaf 4.3 en 4.4 wordt kort antwoord gegeven op de vraag of het college aan deze informatieplicht heeft voldaan.

Financiering Energie- en klimaatprogramma 2008-2015

De eerste motie die in de raadsvergadering van 9 september 2008 is ingediend (en is aangenomen) gaat over de financiering van het Energie- en klimaatprogramma. In deze motie wordt verzocht om bij de voorjaarsbegroting van 2010 een investeringsprogramma met financieringsplanning voor de gemeentelijke investeringen in het kader van het Energie- en klimaatprogramma 2008- 2015 aan de raad voor te leggen, en om de mogelijkheid na te gaan van financiering ten laste van het structuurfonds. Hier komen wij in paragraaf 4.3 op terug.

Het vastgestelde Energie- en klimaatprogramma bevat concrete hoofddoelen die behaald moeten worden met het te voeren klimaatbeleid en het bevat een doorvertaling van deze doelen naar concrete acties voor de periode 2008-2015.

4.2 Doelstellingen uit het Energie- en klimaatprogramma

In het vastgestelde Energie- en Klimaatprogramma zijn de volgende hoofddoelstellingen opgenomen:

- De gemeentelijke organisatie is klimaatneutraal in 2020;
- De gebouwde omgeving is klimaatneutraal in 2035;
- De gehele gemeente is klimaatneutraal in 2050.

Daarnaast is een doelstelling voor duurzame energie opgenomen:

- 20% duurzame energie in 2020.

⁹ Eerst besparen, dan duurzame energie realiseren en daarna fossiele bronnen zo efficiënt mogelijk inzetten

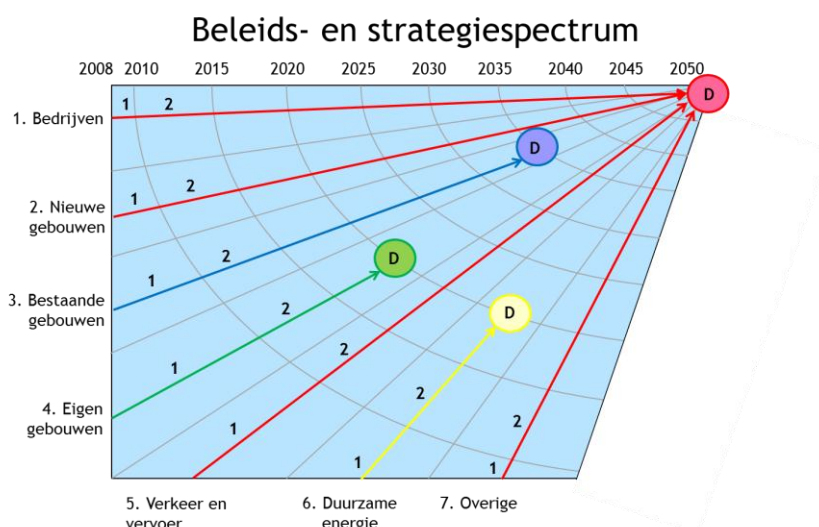
¹⁰ Strikt genomen valt CO₂-compensatie buiten de Trias Energetica.

Het begrip 'klimaatneutraal' is in het programma niet verder gedefinieerd. Uit de eerste voortgangsrapportage 2009-2010 blijkt dat klimaatneutraliteit op dat moment als volgt wordt uitgelegd: *"Klimaatneutraal betekent dat alle energie die in de stad wordt gebruikt uit duurzame bronnen in de stad komt"*. Feitelijk komt dit neer op autarkie op energiegebied.

Deze voortgangsrapportage is op 10 mei 2011 vastgesteld in het college, en is vervolgens ter informatie naar de raad gezonden. Uit de gehouden interviews met de betrokken personen blijkt dat deze definitie van klimaatneutraliteit is ontstaan als werkschrijving: *'eerst alles wat er binnen de mogelijkheden ligt binnen de grenzen van 's-Hertogenbosch realiseren'*. Later heeft deze werkdefinitie meer status gekregen en is hij, geformuleerd als definitie en niet meer als prioriteitsstelling, opgenomen in de voortgangsrapportage.

In onderstaande figuur zijn de vier genoemde doelstellingen geprojecteerd (D). De doelen zijn in het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 vertaald naar concrete programma-activiteiten voor de periode 2008-2015 (zie figuur 1 nr. 2). Deze programma-activiteiten worden vervolgens jaarlijks doorvertaald naar het jaarlijkse milieu-uitvoeringsprogramma waarin jaarlijkse projecten en doelen zijn opgenomen (zie figuur 1 nr. 1).

Figuur 2. Beleids- en strategiespectrum uit het Energie- en klimaatprogramma van de gemeente 's-Hertogenbosch

Middellangetermijn tussendoelen (doelen voor over circa 15 jaar) voor bedrijven, nieuwe gebouwen, bestaande gebouwen en verkeer en vervoer ontbreken. In het Energie- en klimaatprogramma is aangegeven waarom:

"We staan voor een dilemma: we willen graag ambitieuze en concrete doelen stellen, met daaraan gekoppelde termijnen waarop de doelen gerealiseerd moeten worden". Maar we realiseren ons dat we geen plan kunnen uitwerken vanaf nu tot 2040 (red. dit is later 2050 geworden) waarin staat welke maatregelen tegen welke kosten genomen moeten worden, door wie, om in 2040 (red. idem) klimaatneutraal te worden".

In de volgende paragrafen gaan we verder in op de doorvertaling van de vier doelen naar de activiteiten die zijn opgenomen in het Energie- en klimaatprogramma en de uitwerking daarvan

in jaarlijkse projecten in de milieu-uitvoerings-programma's. We richten ons hierbij voornamelijk op de totstandkoming van deze activiteiten en projecten, het proces dat hierbij doorlopen is en de keuzes die hierbij gemaakt zijn. We maken nog geen inhoudelijke beoordeling van deze activiteiten en projecten; dat volgt in hoofdstuk 5.

4.3 Energie- en klimaatprogramma 2008-2015

Bij de doorvertaling van de vier doelen naar concrete programma-activiteiten zijn keuzes gemaakt. In het voorwoord van het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 worden nog twee andere dilemma's geschetst die hierbij van belang zijn:

- *Tweede dilemma: "Daarnaast staan we voor een tweede dilemma: uitgaande van de ambitie klimaatneutraal zouden we met een taskforce van vele formatieplaatsen, en zeer forse investeringsbudgetten van vele miljoenen, direct aan de slag moeten gaan. Maar dan gaan we voorbij aan alle andere grote ambities die we als bestuur voor de stad hebben. En dat willen we niet. We willen héél veel, en ook wij moeten keuzes maken."*
- *Derde dilemma: "We kiezen daarom voor een pragmatische aanpak: in de voorjaarsnota hebben we voorgesteld het budget en de capaciteit voor klimaatbeleid te verdrievoudigen, en een beroep te doen op subsidies. We zijn ervan overtuigd dat we daarmee een forse extra impuls geven aan de ambitie: het versnellen van de ontwikkeling richting een klimaatneutrale gemeente. We realiseren ons dat het minder is dan wat nodig is zoals blijkt uit het rapport 's-Hertogenbosch klimaatneutraal' van BuildDesk, maar we brengen hiermee wel een proces op gang en versnellen bestaande processen. We zullen het komende jaar benutten om duidelijker in kaart te brengen wat er voor nodig is om in verschillende segmenten en doelgroepen klimaatneutraal te worden. We zullen dan per onderwerp een afweging maken en voorleggen aan de raad".*

Het tweede dilemma dat geschetst is geeft inzicht in de omvang van de benodigde activiteiten om tot klimaatneutraliteit te komen en laat bovendien zien dat er keuzes gemaakt worden om het Energie- en klimaatprogramma werkbaar en betaalbaar te houden. Uit het Energie- en klimaatprogramma zelf volgt nog geen directe prioritering. De prioritering is, zoals al eerder genoemd, op verzoek van de raad in een brief van de wethouder toegelicht. In deze brief is de volgende toelichting op de prioritering opgenomen:

- *Het probleem is zo urgent, dat het in de volle breedte aangepakt moet worden: dus alle thema's van woningbouw tot verkeer en vervoer, bedrijven en duurzame energie. In de studie 'klimaatneutraal 's-Hertogenbosch' van BuildDesk is aangegeven dat we op alle fronten aan de slag moeten.*
- *Door de gezamenlijke aanpak met alle spelers in de samenleving is het niet zo dat de gemeente alléén de prioriteit bepaalt. Het is een gezamenlijk proces met alle partijen in de samenleving.*
- *Het klimaatprogramma is een brede agenda van urgente onderwerpen waar we de komende jaren aan werken door kansen te benutten. In het jaarlijkse milieuprogramma zullen we de prioriteiten voor dat jaar aangeven op de gebruikelijke werkwijze. Vaak doen zich kansen voor, en vallen er ook weer kansen af. Om enkele voorbeelden te noemen:*
 - *Per 1 sept. heeft het Rijk een subsidieregeling geopend voor zonneboilers. Hiermee is een kans ontstaan om zonne-energie bij particulieren te stimuleren. Daar gaan we op inzetten.*
 - *Het rijk heeft een subsidieregeling aangekondigd voor energiebesparing bij particuliere woningeigenaren (ihkv het programma Schoon en Zuinig). Deze is er echter nog niet*

en onduidelijk is wanneer deze er komt. Nu is er dus geen kans. Zodra die komt zullen we hem benutten door met een campagne richting particulieren hierop aan te sluiten.

De prioriteiten die aangegeven worden in de brief zijn als volgt:

- *Gemeentelijke organisatie moet het eerste klimaatneutraal zijn, dus heeft prioriteit.*

Actuele prioriteiten per thema:

- *Bestaande woningen: aansluiten bij prestatieafspraken met corporaties en aansluiten bij landelijke ontwikkelingen.*
- *Nieuwe woningbouw: prioriteiten lopen parallel aan ontwikkeling van de locatie. Dus nu: o.a. De Lanen (De Groote Wielen), GZG terrein e.d.*
- *Duurzame energie: gekoppeld aan ontwikkelingen, dus nu bio-energie op Treurenburg, gelijklopend met de ontwikkeling van het bedrijventerrein en de nieuwe locatie van de afvalstoffendienst.*
- *Bedrijven: nieuw op te starten acties, starten zodra extra budget c.q. capaciteit beschikbaar is (vanaf 2009).*
- *Verkeer en vervoer: voor dit thema loopt de uitvoering en prioriteitstelling via de koersnota.*

Uit ditzelfde stuk blijkt ook dat voor een klimaatneutraal 's-Hertogenbosch een geraamde investering *jaarlijks* €35 tot €245 miljoen benodigd is. Tot 2040 gaat het dan om een totale investering van €1 tot 7 miljard, door zowel marktpartijen en burgers als door de gemeente. Deze investeringen worden op termijn wel deels terugverdiend. De termijn waarop deze worden terugverdiend hangt echter af van de prijsontwikkeling van fossiele energie en duurzame energie.

In de jaarrekening van 2008 was een budget van € 4 miljoen gereserveerd. Later is hier € 6 miljoen aan toegevoegd in een voorstel van het college aan de raad (besteding Essentgelden). Hierop is door de raad (*raadsnotulen 10 november 2009*) een amendement aangenomen om de bestedingsruimte van tien miljoen euro op te hogen naar vijftien miljoen euro.

Dit budget is later als volgt gealloceerd (raadsvoorstel energiebesparingsfonds, waarover in de raadsvergadering op 22 september 2009 is besloten): *'Middelen uit het energiebesparingsfonds benutten voor energiebesparing bij gemeentelijke gebouwen (50%), energiebesparing bij particuliere woningen (30%) en energiebesparing bij bedrijven (20%), conform de criteria en uitgangspunten die in dit voorstel zijn geformuleerd;'*

De € 5 miljoen die door het amendement is toegevoegd valt buiten deze verdeling, en is specifiek bestemd voor gemeentelijke gebouwen.

In de raadsvergadering van 10 november 2009 is meerdere malen door de wethouder uitgesproken "dat bekend is dat dit niet voldoende is om de doelen uit het Energie- en klimaatprogramma te realiseren, maar dat er ook andere gremia zijn die hiervoor aangeboord kunnen worden en dat het voor nu vooral zaak is om aan de gang te gaan."

Op 10 mei 2011 is de voortgangsrapportage 's-Hertogenbosch klimaatneutraal 2009-2010 door het college vastgesteld. Vervolgens is deze rapportage ter informatie naar de raad gestuurd. Uit de raadsverslagen blijkt dat er in de raad naar aanleiding van de voortgangsrapportages gediscussieerd is over het inrichten van een klimaatfonds om meer gelden beschikbaar te maken. Een motie hierover is echter niet aangenomen (*raadsnotulen 08 november 2011*).

Daarnaast is in de raadscommissie FES van 28 november 2011 gereageerd op het jaarverslag 2011, waarbij ook voortgangsrapportage 2009-2010 wordt aangehaald. Er wordt gesteld dat uit beide rapportage blijkt dat men achterloopt op de planning. De wethouder geeft hier aan dat de doelstelling nog steeds geldt en dat de doelen nog gehaald worden. Door de Commissie wordt in deze vergadering gerefereerd aan de toezegging van de wethouder om bij de volgende voortgangsrapportage de planning nog eens goed te bekijken en te bespreken (*Commissie FES, 28 november 2011*).

Uit de interviews volgt dat er op deze voortgangsrapportage verder niet inhoudelijk is gereageerd door de raad. De conclusie in de voortgangsrapportage is:

"We gaan door op de ingeslagen weg: samenwerking blijven zoeken, intensiveren, verbreden. Bewustwording is heel belangrijk, naast het boeken van concrete resultaten. We blijven gericht op het zoeken van balans tussen financiële stimulans en inzetten op rendabele investeringen.[...] Om het klimaatbeleid in dit tempo voort te zetten en zo mogelijk te versnellen zijn extra investeringsbudgetten nodig. Op basis van de hierboven genoemde uitwerkingsplannen zal het college een integrale afweging maken over het toedelen van middelen, als er de komende periode middelen beschikbaar komen."

Uit bovenstaande citaten blijkt de prioritering en het beschikbaar gestelde budget. Het beleidsterrein waar het hoogste budget aan toegekend is, is de gemeentelijke organisatie. Aangezien de gemeente zelf verantwoordelijk is voor de investeringen in de eigen gebouwen en omdat de gemeentelijke organisatie de hoogste prioriteit heeft gekregen zien wij het als een logische keuze om daar het hoogste budget voor beschikbaar te stellen. De investeringen voor maatregelen binnen de gebouwde omgeving en bedrijven moeten veelal door de bewoners/pandeigenaren en de bedrijven worden gerealiseerd (de genoemde andere gremia) en komen niet ten laste van het gemeentelijk budget, afgezien van de kosten van beleidsmaatregelen om burgers en bedrijven aan te zetten tot het doen van deze investeringen.

Daarnaast blijkt uit deze citaten en de gehouden interviews ook dat de beschikbaar gestelde middelen tot op heden geen belemmering hebben gevormd voor de uitvoering, maar dat het beschikbaar gestelde budget uiteindelijk niet toereikend is om de doelen te realiseren. Dit is in raadsvergaderingen aan de orde geweest en daarnaast is de raad hierover middels de voortgangsrapportage over geïnformeerd.

In de volgende paragraaf gaan we in op de vertaling van het Energie- en klimaatprogramma naar de jaarlijkse projecten uit de milieu-uitvoerings-programma's.

4.4 Jaarlijkse uitvoeringsprogramma's

Het Energie- en klimaatprogramma vormt voor een groot deel de basis voor de doorvertaling naar de jaarlijkse projecten en instrumenten die opgenomen worden in het jaarlijkse uitvoeringsprogramma. Uit de interviews blijkt dat deze doorvertaling daarnaast gestoeld is op pragmatisme. Bij de doorvertaling worden twee uitgangspunten gehanteerd:

- prioritering die is aangegeven door de wethouder (brief wethouder, 5 september 2008);
- aansluiting bij andere (subsidie)programma's en initiatieven, zoals Blok voor Blok (woningen), Frisse scholen (gemeentelijke gebouwen), bedrijfsinitiatieven (duurzame energie bij Heineken), et cetera.

Op basis van deze twee uitgangspunten wordt gekeken welke mogelijkheden er jaarlijks zijn om een bijdrage te leveren aan Energie- en klimaatdoelen van de gemeente. Jaarlijks wordt een milieu-uitvoeringsprogramma (MUP) opgesteld waarin concrete projecten worden opgenomen, waaronder ook de projecten in het kader van het Energie- en klimaatprogramma. Deze MUPs worden ter informatie aan de raad gezonden. In het gemeentelijke milieujaarverslag (MJV) wordt jaarlijks verantwoording afgelegd over de projecten die in de MUPs worden genoemd (zie paragraaf 4.1 monitoring klimaatbeleid). De MJVs worden eveneens ter informatie door het college aan de raad gezonden. Om te bepalen of dit daadwerkelijk gebeurd is, en er daarmee op dit vlak aan de informatieplicht van het college is voldaan, is nagegaan of de aanbiedingsbrief terug te vinden is in het gemeentelijk documentatiesysteem. In Tabel staat een overzicht van de documenten die gekoppeld zijn aan het verzenden van de MUPs en MJVs aan de raad. Op basis hiervan concluderen we dat het college op dit gebied aan haar informatieplicht heeft voldaan en dat de raad tussentijds geïnformeerd is over de voortgang van de projecten die in het kader van het Energie- en klimaatprogramma worden uitgevoerd.

Tabel 1. Documenten cyclus MUP en MJV

Jaar	Milieu-uitvoeringsprogramma	Milieujaarverslag
2008	RIB 12 februari 2008, reg.nr. 08.0150	RIB 3 november 2009, reg.nr. 09.1104
2009	RIB 26 mei 2009, reg.nr. 09.0580	RIB 6 juli 2010, reg.nr. 10.706
2010	RIB 6 juli 2010, reg.nr. 10.691	Besluitenlijst B&W 21 juni 2011
2011	RIB 19 april 2011, reg.nr. 11.0262	---
2012	RIB 10 april 2012, reg.nr. 12.0360	---

Opmerking: RIB = raadsinformatiebrief

4.5 Bevindingen: beleidsontwikkeling

Bij de opstart van het Energie- en klimaatprogramma waren er al onzekerheden welke verwoord zijn in het '*woord vooraf*' van dit Energie- en klimaatprogramma. Een studie van adviesbureau BuildDesk had aangetoond dat het technisch kon, maar dat dan een alles-uit-de-kast-aanpak nodig was en dat onder andere alle partijen bereid moesten zijn om mee te doen. De gemeente heeft er voor gekozen om, ondanks alle onzekerheden, op weg te gaan richting klimaatneutraliteit. Daarbij is onderkend dat de onzekerheden inherent zijn aan een dergelijk grootschalig en langdurig transitieproces.

In het '*woord vooraf*' is ook aangegeven dat minder formatieplaatsen en minder investeringsbudgetten worden uitgetrokken dan op basis van de voorverkenningen nodig werden geacht. Als reden daarvoor is genoemd dat er vanwege alle andere grote ambities van de gemeente keuzes moeten worden gemaakt. Hoewel dat te begrijpen is, was een gevolg daar van dat impliciet afstand werd genomen van de volgens BuildDesk benodigde 'alles-uit-de-kast-aanpak'. Het was tevens bekend dat het opgehoogde budget van € 15 miljoen ook nog ontoereikend was. In de laatste alinea van het '*woord vooraf*' wordt ook al opgemerkt dat de doelen wellicht moeten worden bijgesteld. Hieruit leiden we af dat 's-Hertogenbosch op het hoofddoelniveau ('klimaatneutraliteit in 2050') meer een aansprekende 'stip aan de horizon' heeft neergezet dan een SMART geformuleerd doel. Daarbij was ons inziens feitelijk ook bekend dat voor volledige realisatie van de ambitie later in de tijd meevallers en/of intensiveringen van het programma noodzakelijk zouden zijn. Het college heeft de raad daarover via de bovengenoemde stukken geïnformeerd, en de raad heeft hier mee ingestemd.

Wat verder opvalt in het programma van 's-Hertogenbosch is dat geen definitie van 'klimaatneutraliteit' is gegeven en dat energiebesparing niet gekwantificeerd is. Dat brengt risico's met zich mee op het gebied van instrumentkeuzes. Wel is de Trias Energetica als leidraad voor prioriteitstelling genoemd waarbij vooral wordt ingezet op energiebesparing en hernieuwbare energie. CO₂-compensatie is vooralsnog afgewezen als optie. De in de voortgangsrapportage 2009-2010 opgenomen definitie van klimaatneutraliteit, feitelijk energie-autarkie voor het gemeentelijk grondgebied, is naar onze mening niet realistisch voor een stad als Den Bosch. Indien beschouwd als prioriteitstelling in plaats van als definitie zien we geen probleem, maar blijft het punt dat een goed werkbaar definitie ontbreekt.

De dominante beleidslogica van het geformuleerde klimaatbeleid van 's-Hertogenbosch wordt gekenmerkt door pragmatisme, met een nadruk op actie en op samenwerken. Er is een aansprekend langetermijndoel vastgesteld (klimaatneutraal in 2050), en een studie uitgevoerd (BuildDesk). Vervolgens is er een klimaatprogramma tot 2015 opgesteld, en nader uitgewerkt in jaarlijkse uitvoeringsplannen, waarmee getracht is per sector de kansen te benutten die in beeld waren. Uit de afgenomen interviews is gebleken dat bewust niet is gekozen voor bijvoorbeeld het opzetten van effectmonitoring, of om uitgebreide studies te laten uitvoeren naar wat de beste aanpak zou kunnen zijn. Die keuzes zijn voortgekomen uit de wens om met de schaarse middelen en menskracht zoveel mogelijk 'meters te maken', gebruikmakend van de kansen die er zijn, daarbij ondertussen lerend hoe het eventueel beter kan. En mede gezien die schaarse middelen en menskracht is ook de inzet op samenwerken een logische keuze, het college en het ambtelijk apparaat is immers voor het realiseren van de klimaatdoelen voor een belangrijk deel afhankelijk van de welwillende medewerking van burgers, bedrijven en organisaties. Gegeven de vele onzekerheden, en gegeven de schaarse menskracht en middelen aan gemeentelijke zijde, is deze pragmatische, op actie en samenwerking gerichte aanpak een logische keuze. We merken daarbij wel op dat de aanpak een drietal risico's met zich meebrengt:

1. Risico dat in een te laat stadium ontdekt wordt dat een bepaalde maatregel al had moeten worden ingezet om het doel nog te kunnen halen. Het uitvoeren van een kritiekepad analyse op hoofdlijnen kan dit voorkomen. Dit zou een sterkere focus op een 'rationele' beleidslogica betekenen, waarin meer analytisch wordt bepaald welke middelen wanneer moeten worden ingezet om het doel te bereiken.
2. Risico dat middelen worden besteed aan maatregelen waarvan achteraf kan blijken dat ze niet binnen de definitie van klimaatneutraal vallen. Als voorbeeld noemen we de inkoop van groene stroom. Stel dat uiteindelijk besloten wordt tot een definitie dat alle gebruikte energie op het grondgebied van 's-Hertogenbosch moet worden geproduceerd, dan kan het zijn dat achteraf blijkt dat de middelen die reeds aan de inkoop van groene stroom besteed zijn niet passen bij die definitie.
3. Risico op zogeheten 'lock in', waarmee we het risico bedoelen dat een techniek wordt gestimuleerd waarvan uiteindelijk blijkt dat die niet in het eindbeeld van klimaatneutraliteit past.

De ambitie van het college sluit goed aan bij die van de EU, het Rijk en van andere gemeenten. Op het gebied van regelgeving op klimaatgebied zet de Europese Unie regulerende instrumenten in die de bevoegdheden van een gemeente te boven gaan, maar die in belangrijke mate meewerken om klimaatneutraliteit op gemeentelijk niveau te bereiken. We noemen daarbij specifiek:

- het EU-ETS emissiehandelssysteem, met het voorgenomen beleid dat in 2050 de elektriciteitsproductie in de EU nagenoeg geen CO₂-emissies meer veroorzaakt¹¹.
- De voortschrijdende verlaging van de CO₂-emissienormen voor nieuwe voertuigen.
- De energie-efficiëncynormen voor nieuwe gebouwen, die vanaf het jaar 2020 aan eisen voor 'near zero energy buildings' moeten voldoen.

Door inzet van deze regulerende instrumenten blijven als grote uitdagingen bij het bereiken van klimaatneutraliteit op gemeentelijk niveau: de warmte- en koudevraag van bestaande woningen en utiliteitgebouwen, het energiegebruik voor proceswarmte in de kleinere procesindustrie, en de CO₂-emissies van verkeer en vervoer.

Tot slot valt zoals beschreven op dat geen middellange termijn doelen zijn vastgesteld, voorzien van een uitvoeringsstrategie op basis van een kritieke-pad analyse voor de periode na 2015. Naar onze mening vormt dit een omissie in het gehele programma, daar op basis daarvan inzichtelijk kan worden gemaakt of de inzet tot 2015 (korte termijn) goed in lijn ligt met de resterende opgave na het jaar 2015 (middellange- en lange termijn). Uit een dergelijke kritieke-pad analyse kan bijvoorbeeld blijken wat het realistisch te verwachten maximale realisatietempo van een bepaald onderdeel is. We denken daarbij bijvoorbeeld aan het klimaatneutraal maken van de warmtevoorziening van de bestaande bouw, met een combinatie van zowel energiebesparing als verduurzaming van de energiedragers. Op basis van dat maximale realisatietempo en het huidige realisatietempo kan afgeleid worden of de gemeente actief beleid zou moeten voeren om het huidige realisatietempo te verhogen, of wanneer daar een keuze over gemaakt dient te worden. Het stellen van middellange termijn doelen helpt om dergelijke analyses scherper te kunnen maken, en dus om het programma op te stellen waarin transparant is wanneer welke keuzes gemaakt dienen te worden om het hoofddoel te kunnen bereiken. Een kritieke-pad analyse zoals hierboven beschreven kan op het abstractieniveau van het hoofddoel van het programma worden uitgevoerd, maar kan ook worden gebruikt voor onderdelen van het programma. Bijvoorbeeld naar de vraag of het beter is om bestaande gebouwen daar waar technisch mogelijk direct te verbeteren tot bijvoorbeeld label A, of juist eerst in te zetten op label B en eventueel in een latere fase verder te verbeteren naar label A.

Op het gebied van monitoring is wel voorzien in maatregelmonitoring, maar niet in effectmonitoring. Daarmee bedoelen we nadrukkelijk niet het monitoren van het effect van afzonderlijke maatregelen, maar een monitoring van energiegebruik en bijbehorende CO₂-emissies op het gemeentelijk grondgebied. Op basis daarvan kan vastgesteld worden of wijziging of intensivering van het programma nodig is of juist niet.

¹¹ Conform de EU-doelstelling om in het jaar 2050 een CO₂-emissiereductie van 80 tot 95% bereikt te hebben, nader uitgewerkt in de zogeheten low carbon roadmap, en onderschreven door de grote Europese elektriciteitsproductiebedrijven.

5 Instrumenten en middelen

In het voorgaande hoofdstuk is de totstandkoming en de gekozen prioritering van het huidige Energie- en klimaatprogramma van de gemeente 's-Hertogenbosch weergegeven. Hierbij is aangegeven welke keuzes door het college zijn gemaakt om te komen tot een klimaatneutrale gemeente in 2050 en hoe deze keuzes teruggekoppeld zijn richting de raad.

Voor het bereiken van deze doelen en het uitvoeren van de actiepunten uit het Energie- en klimaatprogramma heeft het college beleidsinstrumenten en middelen tot haar beschikking. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de doelen en actiepunten vertaald zijn naar beleidsinstrumenten en middelen. Welke het zijn, waar ze zijn vastgelegd, welke werking er vanuit gaat en welke rollen de verschillende onderdelen van de gemeente hebben. Daarnaast wordt aangegeven hoe het Energie- en klimaatprogramma valt te positioneren op de Prestatiekaart SLOK. Dit biedt een referentiekader voor het bepalen van het ambitieniveau van het klimaatbeleid van 's-Hertogenbosch.

5.1 Van klimaatneutraal naar klimaatprogramma

Het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 vertaalt de gestelde doelen naar de volgende beleidsterreinen:

- gemeentelijke gebouwen/voorzieningen
- bestaande woningen
- nieuwe woningen
- duurzame energie
- bedrijven
- verkeer en vervoer

Voor ieder van deze beleidsterreinen is in het Energie- en klimaatprogramma een aantal subdoelen opgenomen en zijn activiteiten omschreven die in de periode 2008-2015 uitgevoerd gaan worden. In bijlage A wordt hiervan een overzicht gegeven. Hierbij wordt tevens aangegeven wat voor type instrument het is. Hierbij wordt onderscheid gemaakt naar:

- **Communicatief:** 'zachte' beleidsinstrumenten gericht op communicatie; communicatieve instrumenten proberen te verleiden tot actie, maar verplichten op zichzelf tot niets; het betreft onder andere instrumenten die gericht zijn op het bewerkstelligen van gedragsverandering, bekendheid, informatieverschaffing, et cetera.
- **Wettelijk:** regulerende instrumenten, i.e. gericht op wet- en regelgeving; inclusief instrumenten die gericht zijn op naleving van regels, verplichtingen, et cetera.
- **Economisch:** instrumenten gericht op het verschaffen van financiële middelen en wegnemen van financiële drempels; onder andere het verschaffen van subsidies, financiële regelingen, et cetera

Hieronder wordt per beleidsterrein een overzicht gegeven van de middelen en instrumenten die worden ingezet, onderverdeeld naar tijdshorizon en beleidsterrein. Daarnaast is er beoordeeld of de programma-activiteiten en gekozen instrumenten in lijn liggen met de geformuleerde doelstellingen.

Gemeentelijke gebouwen/voorzieningen

Veruit het grootste deel van het energieverbruik van de gemeentelijke organisatie zit in de gebouwen en voorzieningen. Daarnaast verbruikt de gemeente energie voor verkeer en vervoer. Dit valt onder het eveneens zo genoemde beleidsterrein. Het hoofddoel is een klimaatneutrale gemeentelijke organisatie in 2020, de subdoelen in het programma zijn:

- 25%-75% energiebesparing voor nieuw te bouwen gemeentelijke gebouwen;
- min. energielabel B voor alle bestaande gemeentelijke gebouwen in 2018;
- 100% groene stroom en groen gas;
- 100% duurzaam inkopen;
- energiebesparing in openbare verlichting en rioolgemalen.

De activiteiten die hieraan ten grondslag liggen staan in de tabel in Bijlage A.

Het merendeel van de ingezette instrumenten is communicatief van aard. Daarnaast is een aantal financiële middelen ingezet. Er worden voor de periode 2008-2015 geen regulerende instrumenten ingezet voor bestaande gebouwen. De programma-activiteiten die worden uitgevoerd sluiten ons inziens qua inhoud goed aan bij de doelen uit het Energie- en klimaatprogramma. We kunnen echter niet concluderen dat de doelen hiermee ook gehaald worden.

Bestaande woningen

De in het programma uitgesproken verwachting is dat de energiekosten voor woningen in de komende tien jaar gaan verdubbelen. Door energiebesparing kan deze kostenstijging worden getemperd. Het hoofddoel is een klimaatneutrale gebouwde omgeving in 2035. Bestaande woningen vormen hierbinnen een belangrijk onderdeel. De subdoelen zijn:

- Jaarlijks minimaal 1.200 - 1.500 woningen opwaarderen tot energielabel B. Het gaat hier om particulier woningbezit en om woningen van corporaties;
- het huishoudelijk energieverbruik (niet-gebouwgebonden gebruik) met minimaal 10% te verlagen.

De activiteiten die hieraan ten grondslag liggen staan in de tabel in Bijlage A.

De instrumenten die zijn gericht op de bestaande woningen zijn alle communicatieve instrumenten. Hoewel de instrumenten in kwalitatieve zin aansluiten bij de subdoelen van het thema, is ons inziens de verwachting dat de inzet van deze communicatieve instrumenten niet voldoende is om de gestelde doelen te behalen.

Nieuwe woningen

Voor nieuwe woningen geldt hetzelfde hoofddoel als voor bestaande woningen: een klimaatneutrale gebouwde omgeving in 2035. In vergelijking met de bestaande woningen, zijn er voor nieuwbouw echter meer instrumenten en mogelijkheden voorhanden om hier op te sturen. De subdoelen zijn als volgt omschreven:

- bouwprojecten met meer dan 40 woningen of een even groot bouwvolume aan kantoren/bedrijven worden gebouwd met minimaal 25% energiebesparing (rapportcijfer 7,4)). Als er het technisch mogelijk is om duurzame warmte te leveren (warmte-koude opslag, aardwarmte of energie uit biomassa) wordt er 35% bespaard (rapportcijfer 8 en hoger);
- tenminste vijf topklimaatprojecten (minimaal 100 woningen), met 50% tot 75% besparing;

- energiezuinige koeling in minimaal 50% van de nieuwbouwwoningen;
- zorgdragen voor een goede kwaliteit van het binnenmilieu, door extra kwaliteitsbewaking.

De activiteiten die hieraan ten grondslag liggen staan in de tabel in Bijlage A.

Ook voor de nieuwe woningen is het grootste deel van de instrumenten gericht op communicatieve maatregelen, met uitzondering van initiatieven waar de gemeente veel invloed op uit kan oefenen (eigen gronden), waarbij een meer regulerende aanpak is gekozen. De projecten sluiten goed aan bij de doelen uit het Energie- en klimaatplan op dit beleidsterrein. Ook hier geldt dat we echter niet concluderen dat de doelen hiermee ook gehaald worden.

Duurzame energie

Als tweede pijler van het klimaatbeleid, speelt duurzame energie een belangrijke rol in het verwezenlijken van de ambitie van 's-Hertogenbosch. Duurzame energie moet samen met energiebesparing er voor zorgen dat de drie hoofddoelen van een klimaatneutrale gemeentelijke organisatie, gebouwde omgeving en stad binnen de gestelde termijnen worden gehaald.

Hiervoor zijn de volgende subdoelen opgesteld:

- doelstelling: 20% duurzame energie in 2020, nader uit te werken op basis van vernieuwing van de duurzame energiescan;
- warmte-koude opslag in de bodem: indien technisch mogelijk wordt in alle nieuwbouw WKO toegepast, met energiezuinige koeling in de zomer;
- het benutten van alle in de gemeente of regio beschikbare biomassa voor energieopwekking;
- het realiseren van windturbines op Treurenburg en De Brand;
- het ontwikkelen van een regionale duurzame energieaanpak;
- het realiseren van 50 tot 100 stille, kleinschalige windturbines op hoge gebouwen, bedrijven en in het buitengebied in 2015;
- 1.000 gebouwdeigenaren die zonne-energie toepassen, zo mogelijk gefinancierd met landelijke subsidie.

De activiteiten die hieraan ten grondslag liggen staan in de tabel in Bijlage A.

Op het gebied van duurzame energie was bij aanvang van het Energie- en klimaatprogramma niet volledig inzichtelijk wat de mogelijkheden waren voor de gemeente. Aanvullend onderzoek is dan ook één van de doelen. Uit bijlage B blijkt overigens dat dit aanvullende onderzoek reeds meerdere jaren is doorgeschoven en nog niet is uitgevoerd. De gekozen communicatieve instrumenten vullen de programma-activiteiten uit het Energie- en klimaatprogramma goed in, maar door de grote mate van onzekerheid/onbekendheid is het niet duidelijk of het doel behaald kan worden.

Bedrijven

In de gemeente 's-Hertogenbosch nemen de bedrijven de helft van het energieverbruik voor hun rekening. De mogelijkheden die de gemeente heeft om hier op te sturen wisselen per bedrijf, vooral op opvang van het energieverbruik. Onder het thema bedrijven vallen zowel utiliteit (kantoren) als industrie. Over het algemeen valt de utiliteit ook onder de gebouwde omgeving, wat hierbij als hoofddoel heeft om klimaatneutraal te zijn in 2035. De industrie heeft als hoofddoel klimaatneutraal in 2050. Voor de bedrijven zijn de volgende subdoelen opgesteld:

- Voor nieuwe bedrijven willen we een energiebesparing van 25% tot 50% (gebouwgebonden energieverbruik).

- Alle bedrijven voldoen in 2012 aan de wettelijke energie-eisen, inclusief het afdekken van koelmeubelen en waar mogelijk het sluiten van winkeldeuren in de winter.
- 20 - 40% energiebesparing bij 1.000 bestaande bedrijven in utiliteitsgebouwen/MKB in 2015.
- Kostenbesparing voor bedrijven, door investeringen in energiebesparing te stimuleren.
- Benutten van kansen voor het bedrijfsleven op de groeiende markt voor duurzame energie en energiebesparing.

De activiteiten die hieraan ten grondslag liggen staan in de tabel in Bijlage A.

De instrumenten die de gemeente toe wil passen in de periode 2008-2015 zijn overwegend communicatief. Het handhaven van de wettelijke verplichtingen uit onder andere de Wet milieubeheer is één van de weinige wettelijke instrumenten die de gemeente tot haar beschikking heeft en daadwerkelijk wordt ingezet voor het klimaatbeleid. De gekozen instrumenten bestrijken de volle breedte van de acties uit het Energie- en klimaatprogramma. Of de communicatieve instrumenten adequaat zijn om de gestelde doelen te bereiken is (nog) niet bekend.

Verkeer en vervoer

Het energieverbruik en de broeikasgasemissies van het verkeer en vervoer is verantwoordelijk voor ongeveer een kwart van de totale broeikasgasemissies in 's-Hertogenbosch. Het verkeersbeleid is niet alleen gericht op het klimaat, maar juist ook op bereikbaarheid en leefbaarheid. Het is daarnaast een lastig thema omdat de gemeentelijke mogelijkheden relatief beperkt zijn. Voor verkeer en vervoer geldt dan ook de langste tijdshorizon: klimaatneutraal in 2050. Vertaald in subdoelen voor 2008-2015:

- Een vermindering van de CO₂-uitstoot van rond de 3% met het huidig (voorgenomen) beleid (doorstroommassenmodel uit de koersnota). Dit komt overeen met ca. 24 kton CO₂.
- Een groei van fietsverkeer in 2020 naar 44% van alle interne verplaatsingen en van het openbaar vervoer naar 16% van alle externe verplaatsingen¹².
- Inzetten op aardgas voor het gemeentelijke wagenpark, vooral vanwege de luchtkwaliteit. Op die manier vervullen we de wens om als organisatie een goed voorbeeld zijn. Op lange termijn kan dit een vermindering van de CO₂ uitstoot met zich meebrengen, namelijk als meer biogas of duurzaam geproduceerd waterstof aan het aardgasnet toegevoegd gaat worden.
- Tussen 727 en 622 kton per jaar verkeersgerelateerde CO₂-uitstoot (afhankelijk van rijksmaatregelen)¹³.
- Handhaving verkeers- en vervoersmanagement bij bedrijven.
- Vergroening van het gemeentelijk wagenpark zoals vastgesteld in de nota (uitwerking vergroening gemeentelijk wagenpark).
- Voor het woon-werkverkeer van de medewerkers van de gemeente is een vervoersplan opgesteld. Dit wordt tot eind 2008 geëvalueerd en vergeleken met landelijke kengetallen voor kantoorgebouwen.

De activiteiten die hieraan ten grondslag liggen staan in de tabel in Bijlage A.

¹² Deze cijfers zijn overgenomen uit het Energie- en klimaatplan 2008-2015. In het Energie- en klimaatplan staat vermeld dat deze cijfers uit de Koersnota Hoofdinfrastructuur 's-Hertogenbosch komen.

¹³ Idem voetnoot 13

Binnen het thema verkeer en vervoer heeft de gemeente voor een aanzienlijk aantal wettelijke instrumenten gekozen, waarbij handhaving een belangrijke rol speelt. Kern van de activiteiten is de koersnota Hoofdinfra, welke in ontwikkeling is ten tijde van het bekrachtigen van het Energie- en klimaatprogramma. Binnen dit thema is de koersnota leidend. Het is op voorhand niet te zeggen of de maatregelen uit de koersnota een goede aansluiting vinden bij de doel uit het Energie- en klimaatprogramma.

Financiering uitvoeringskosten Energie- en klimaatprogramma

Voor de financiering van de uitvoeringskosten van het Energie- en klimaatprogramma worden door de gemeente middelen beschikbaar gesteld. Deze komen deels uit de reguliere begroting en deels uit aanvullende beleidsmiddelen vanaf 2009. Voor de uitvoering van energiebeleid was t/m 2008 1,2 fte en €26.000 uitvoeringsbudget beschikbaar. Na vaststelling van het Energie- en klimaatprogramma is dit opgehoogd naar 3,2 fte en €226.000 uitvoeringsbudget.

Zoals eerder aangegeven is het investeringsbudget onvoldoende om volledige dekking te geven. Aanvullend wordt gekeken naar cofinanciering en financiering vanuit het Rijk. Indien de cofinanciering tegenvalt, dan worden op een later tijdstip aanvullende voorstellen gedaan. Het is niet bekend wat de strekking van deze voorstellen zal zijn.

De activiteiten behelzen zelf veelal een onderdeel voor het verkrijgen van financiering voor de investeringen. Deze vallen dan ook niet ten laste van de uitvoeringskosten.

5.2 Van klimaatprogramma naar uitvoeringsprogramma

De milieu-uitvoeringsprogramma's (MUP's) geven de jaarlijkse invullingen aan de programma-activiteiten uit het Energie- en klimaatprogramma. In de MUP's worden jaarlijks voorstellen gedaan voor uit te voeren projecten en welke middelen en instrumenten hiervoor worden ingezet. Verantwoording over de realisatie van de MUP's wordt afgelegd in de milieujaarverslagen (MJV) van de gemeente. Zowel de MUP's als de MJV's zijn ter informatie aan de raad voorgelegd (zie tabel 1 uit paragraaf 4.4).

In Bijlage B wordt een overzicht gegeven van alle projecten en instrumenten die worden ingezet in de MUP's vanaf 2008. Daarbij is ook aangegeven of een actie gehaald is (groen), nog in uitvoering (oranje) of dat de actie niet gehaald is (rood). Acties die wel genoemd staan in het MUP maar niet terugkomen in het MJV zijn grijs. Over het jaar 2012 is nog geen verantwoording afgelegd in de vorm van een MJV. Dit vindt in het jaar na afloop plaats, in dit geval dus in 2013.

Zoals het overzicht in de bijlage al aangeeft, zijn sinds 2008 veel projecten gestart en worden verschillende instrumenten ingezet om de doelen en subdoelen van de verschillende thema's uit het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 te behalen. Hieronder worden de projecten en instrumenten voor de verschillende beleidsterreinen nader beschreven. Om echt een goed beeld te krijgen van de uitvoeringspraktijk van verschillende instrumenten en projecten worden vier cases verder uitgewerkt in hoofdstuk 6. De cases zijn zo gekozen dat ze recht doen aan de prioritering die gekozen in het Energie- en klimaatprogramma, verschillende type instrumenten en verschillende doelgroepen dekken. De cases die hiervoor geselecteerd zijn, zijn:

- Alle gemeentelijke gebouwen in 2018 label B
- Prestatieafspraken met de woningcorporaties
- Bedrijvenconvenant

Als vierde case wordt een lopend onderzoek in de gemeente Den Haag beschreven. Het onderzoek in Den Haag heeft veel raakvlakken met deze studie en wordt daarom als relevant gezien.

Gemeentelijke gebouwen en voorzieningen

De gemeentelijke organisatie heeft de hoogste prioriteit gekregen van de wethouder. Enerzijds omdat de deadline voor het klimaatneutraal krijgen van de gebouwen in 2020 ligt, anderzijds omdat de gemeente de meeste invloed op dit thema uit kan oefenen. Daarnaast heeft de gemeente een voorbeeldfunctie, welke op deze wijze goed ingevuld kan worden. De case *'alle gemeentelijke gebouwen in 2018 naar label B'* is uitgewerkt in hoofdstuk 6. Hieronder gaan we kort in op de overige projecten.

Voor nieuwbouw ligt de doelstelling van het Energie- en klimaatprogramma op 25%-75% energiebesparing voor nieuw te bouwen gemeentelijke gebouwen en het realiseren van één pilotproject per jaar met een klimaatneutraal gebouw. Uit de MJV's valt op te maken dat recent de ambitie van energiebesparing is opgenomen in de procedures en daarmee wordt opgenomen in het programma van eisen of in de bouwvergunning. Uit het meest recente overzicht van de gemeente (4 september 2012) blijkt dat bij de nieuwbouw een gemiddelde besparing van 30% ten opzichte van de wettelijke eis wordt behaald en dat er één nieuw gebouw klimaatneutraal gebouwd is (Afvalstoffendienst).

Hoewel het Energie- en klimaatprogramma niet spreekt van klimaatneutrale nieuwbouw, maar van een besparing van 25-75%, is sinds het milieu-uitvoeringsprogramma van 2011 wel de ambitie van klimaatneutraal in het programma van eisen opgenomen. In het milieujaarverslag over 2011 wordt bevestigd dat deze ambitie wordt opgenomen en doorgerekend, naast de energiebesparingsdoelstelling.

Voor besparing op openbare verlichting is het Beleidsplan Openbare Verlichting 2011-2016 opgesteld. Op 11 oktober 2011 heeft de gemeenteraad dit beleidsplan, in gewijzigde vorm, vastgesteld. Kern van het besluit is:

- Een kwaliteitsverbetering te realiseren door over te gaan van het uitdoen van één op de drie lichtpunten naar het dimmen van openbare verlichting daar waar sociale- en verkeersveiligheid dat toelaat;
- Tegelijkertijd energiebesparing te realiseren van tenminste 34% ten opzichte van 2007 als bijdrage aan een klimaatneutrale gemeentelijke organisatie in 2020, door o.a. parken en hondenuitlaatroutes in parken en plantsoenen niet te verlichten.

In de periode 2008-2010 is in het bestaande areaal openbare verlichting een besparing van 8% behaald. Dit komt door vervanging van armaturen en door het uitvoeren van verschillende pilots met LED-verlichting en dimbare verlichting. Echter, als gevolg van de uitbreiding van de gemeente is het totale verbruik gestegen met 9% in dezelfde periode.

De wethouder heeft in de raadsvergadering van 11 oktober 2011 hierbij aangegeven dat *"Het kan helaas niet zo zijn dat wij de openbare verlichting in 2020 volledig klimaatneutraal hebben. Dat heeft niet alleen met de verlichting zelf te maken, maar ook met de armaturen die moeten worden aangeschaft. Dit betekent dat je dan langs een andere weg moet proberen om de doelstelling klimaatneutraal te realiseren"*

Met betrekking tot de rioolgemalen worden in de MUP's geen projecten genoemd. De voortgang van de doelstellingen op dat vlak is dan ook onbekend (zie ook Voortgangsrapportage 2009-2010).

Financiering

De meerkosten van klimaatneutrale nieuwbouw worden geraamd op 10-30%. Het is op dit moment onduidelijk waaruit deze meerkosten worden gefinancierd. Financiering van de het beleidsplan Openbare Verlichting wordt met ingang van 2012 gedurende 9 jaar opgenomen in het meerjareninvesteringsplan en de kapitaallasten worden gedekt uit bestaande middelen (Besluit gemeenteraad 11 oktober 2011).

Bestaande woningen

Voor de bestaande woningen is het beleid gericht op twee groepen, namelijk de woningcorporaties en de particuliere eigenaren. Beide vergen een andere benadering en instrumenten.

Het beleid rond de woningcorporaties leunt op twee instrumenten: de prestatieafspraken en advies aan huurders. Met de woningcorporaties binnen de gemeente worden prestatieafspraken gemaakt. Deze zijn echter niet bindend en er staan geen sancties op. De aanpak rond de prestatieafspraken met woningcorporaties komt terug in hoofdstuk 6 als case.

De tweede pijler van het instrumentarium van de gemeente is de voorlichting van huurders. Het project Watt'n besparing had als doel 4.000 huurders te bereiken. Dit is zo goed als gehaald. Op 23 augustus 2011 heeft het college besloten om de raad, middels een brief, in te lichten over het resultaat van dit project (*Besluitenlijst college van B&W van dinsdag 23 augustus 2011*). Het is echter onduidelijk of deze brief is verstuurd.

Voor particuliere woningbezitters is het belangrijkste instrument de Bossche Energiebesparingssubsidie (BES). Onderdeel van de BES is een uitgebreid voorlichtingsprogramma, een wijkgerichte aanpak en een persoonlijke en doelgroepgerichte benadering. De doelstelling van jaarlijks tussen de 1.200 en 1.500 woningen verbeteren naar label B wordt voor ongeveer de helft gehaald (*zie Voortgangsrapportage 2009-2010 en MJV's*). De redenen hiervoor zijn divers en van organisatorische, financiële en technische aard (*zie Voortgangsrapportage 2009-2010, Voortgangsnota Wonen 2011 en MJV's*). Daarnaast is de verwachting dat de aantallen te renoveren woningen in de komende jaren nog lager zullen zijn. Immers, door de invoering van rijks- en Europese maatregelen nemen de investeringsmogelijkheden voor de woningcorporaties af (denk aan de verplichte scheiding van commerciële en niet-commerciële activiteiten; de aangekondigde verplichte bijdrage van de woningcorporaties aan de huurtoeslag en de mogelijke verplichting door het rijk dat woningcorporaties 75% van hun bezit te koop moeten aanbieden aan hun huurders (*raadsinformatiebrief Voortgangsnota Wonen 2011*)).

Financiering

Vanuit de gemeente is €200.000,= beschikbaar gesteld uit het Energiebesparingsfonds (raadsvoorstel Subsidieverordening Energiebesparing particuliere huiseigenaren 13 oktober 2009). Uit gegevens van de gemeente blijkt verder dat Essent cofinanciering heeft geleverd ter waarde van €125.000,= en dat de woningcorporaties zelf €175.000,= hebben bijgedragen aan het project Watt'n besparing.

Voor het BES heeft de gemeente een budget beschikbaar gesteld van €2,4mln. Dit bedrag is beschikbaar uit het Energiebesparingsfonds (*raadsvoorstel Subsidieverordening Energiebesparing particuliere huiseigenaren 13 oktober 2009; Algemene Subsidieverordening 's-Hertogenbosch 2010; Notulen raadvergadering 13 oktober 2009*).

Nieuwe woningen

De jaarlijkse projecten op het thema nieuwe woningen worden ingevuld door:

- Het uitvoeren van energiestudies bij grote nieuwbouwprojecten
- Het handhaven van energieprestaties
- Het gezamenlijk uitvoeren van pilotprojecten met corporaties
- Het uitvoeren van klimaat-topprojecten

Met deze projecten moet bij nieuwbouw 25% energie bespaard worden ten opzichte van de wettelijke eis. In de jaren 2009 en 2010 is dit tot op zekere hoogte bereikt. In 2011 is de wettelijke EPC-eis aangescherpt en in de Voortgangsrapportage 2009-2010 heeft het college aangegeven dat de aangescherpte eis enkel nog in specifieke gevallen geldt. In het algemeen geldt de wettelijke eis, met dien verstande dat de statiegeldregeling van kracht blijft om toch 25% zuiniger dan wettelijk te bouwen. Daarnaast verlaagt de gemeente eerder dan het Rijk de EPC-eis (*zie Voortgangsrapportage 2009-2010; MJV 2011*).

Er zijn in de gestelde periode geen topprojecten uitgevoerd. Wel zijn er twee projecten die onder deze noemer worden geschaard. Zij voldoen echter niet aan de vooropgestelde criteria. Daarnaast zijn met twee woningcorporaties projecten gestart om energieneutrale woningen te realiseren. Eén project loopt nog, voor het andere wordt alternatieve invulling gezocht. Terugkoppeling van deze en de voortgang van de topprojecten wordt jaarlijks gegeven in de MJV's.

Financiering

Vanuit de gemeente of het Energiebesparingsfonds lijken er geen financiële middelen beschikbaar voor dit thema en wordt er enkel ingezet op communicatieve en wettelijke instrumenten.

Duurzame energie

De projecten op het thema duurzame energie zijn erg tastbaar. In de afgelopen jaren heeft de gemeente zich ingezet voor het realiseren van verschillende projecten en het opzetten van pilots. Belangrijke ontwikkelingen zijn het realiseren van de windturbine op Treurenburg (traject gestart in 2001) en de biomassacentrale en zonnedak bij de Afvalstoffendienst. Daarnaast wordende mogelijkheden onderzocht van windturbines bij De Brand en geothermie. Beide trajecten bevinden zich in verschillende stadia en de gemeente speelt hierbij een belangrijke rol (onder andere financiering haalbaarheidsstudies, bestemmingsplanprocedures, zoeklocaties verkennen). Voor 2012 staat het ontwikkelen van een visie duurzame energie gepland (MUP 2012).

Financiering

Voor duurzame energie is geen specifieke financiering vanuit de gemeente beschikbaar. Het Energiebesparingsfonds wordt hier niet voor aangewend. Per project wordt wel nagegaan wat de mogelijkheden voor de gemeente zijn. Zo is er voor de klimaatneutrale huisvesting van de Afvalstoffendienst een rendabel krediet beschikbaar gesteld door de gemeente (*raadsvoorstel*

Klimaatneutrale huisvesting Afvalstoffendienst 17 maart 2009; Notulen raadsvergadering 17 maart 2009). Daarnaast heeft de gemeente middelen beschikbaar gesteld voor het uitvoeren van haalbaarheidsstudies en bijdragen aan de realisatie van projecten (*Energie- en klimaatprogramma 2008-2015*). Voor het project met de windturbine Treurenburg is gekozen voor financiering middels obligaties, welke gekocht konden worden door burgers en bedrijven in 's-Hertogenbosch. Er waren 400 obligaties en de inschrijving daarop is met enkele honderden overschreven.

Bedrijven

Het beleid met betrekking tot de bedrijven in 's-Hertogenbosch komt voort uit zowel het Energie- en klimaatprogramma als het Economisch Actieplan (*raadsvoorstel Economisch Actieplan 2010-2014; Notulen raadsvergadering 22 september 2009*) en is gebaseerd op drie pijlers:

- Handhaving van de Wet Milieubeheer (Wm)
- Bossche Energie Convenant (BEC)
- Energiebesparingsfonds (deels gekoppeld aan het BEC)

Deze drie pijlers worden alle drie ondersteund door actieve communicatie en voorlichting vanuit de gemeente.

Vanuit de Wet Milieubeheer heeft de gemeente als bevoegd gezag de mogelijkheid om bij bedrijven die onder de Wet Milieubeheer vallen te handhaven op energiebesparende maatregelen die een terugverdientijd hebben van minder dan 5 jaar. Als een van de weinig gemeenten in Nederland voert 's-Hertogenbosch hier een actief handhavingsbeleid. In de MJV's wordt rekenschap afgelegd over de handhaving. Dit project is in 2011 gestart en heeft een looptijd van minimaal twee jaar. Binnen deze periode moet worden bereikt dat de handhavingsinzet op energiebesparing goed is en structureel onderdeel vormt van integraal toezicht.

Het Bossche Energie Convenant (BEC) wordt als casus in hoofdstuk 6 behandeld.

Met betrekking tot de besparingsdoelstelling bij de ontwikkeling van nieuwe bedrijventerreinen is beperkt voortgang geboekt. Dit komt vooral doordat de ontwikkeling van de bedrijventerreinen stil ligt. Daar waar wel beweging is, wordt door de gemeente actie ondernomen voor het kijken naar duurzame energie en energiebesparing. In de MJV's wordt dit jaarlijks toegelicht.

Financiering

Vanuit het Energiebesparingsfonds is er voor de bedrijven €2mln beschikbaar. In een raadsinformatiebrief (raadsinformatiebrief Bedrijvenprogramma energie en klimaat en het Bossche Energieconvenant, 14 september 2010, 10.902) is een verdeling van dit budget voorgesteld:

- €500.000,= voor communicatie (40%), advies (40%) en extra handhaving (20%) aan ondernemers over energiebesparing.
- €1.500.000,= voor cofinanciering van lokale duurzame energieopwekking door bedrijven.

Er zijn op dit moment aanvragen ingediend voor de cofinanciering van duurzame energieopwekking, maar deze bevinden zich nog in een te vroeg stadium om uitsluitel over te geven. In het MJV (versie 2011) wordt hier en op het communicatie- en handhavingstraject toelichting op gegeven.

Verkeer en vervoer

Het thema Verkeer en vervoer heeft een tijdshorizon tot 2050 om klimaatneutraal te worden. Het is daarnaast sterk verweven met andere beleidsonderwerpen die niet direct een koppeling hebben met duurzaamheid, zoals bereikbaarheid, ruimtelijke ordening en luchtkwaliteit. Als gevolg hiervan sluiten de doelen voor verkeer en vervoer uit het Energie- en klimaatplan vooral bij de bestaande trajecten binnen de gemeente.

Eén van de belangrijkste daarvan is de Koersnota Hoofdinfrastructuur 's-Hertogenbosch (besproken in de raad mei 2008). In de afgelopen jaren is het beleid voor dit thema vooral gericht geweest op de uitvoeren van de maatregelen uit de Koersnota. Deze Koersnota wordt gemonitord (*raadsinformatiebrief Monitor Verkeer & Vervoer 2009, 0-meting Koersnota Hoofdinfrastructuur 's-Hertogenbosch, 1 december 2009*) en de voortgang/vraagstukken omtrent verkeer, vervoer en infrastructuur komen veelvuldig terug op de raadsagenda. In het MUP 2011 en 2012 wordt gesproken van het opstellen van een nota Duurzame mobiliteit. Tot op heden is die niet beschikbaar. Het zwaartepunt van dit beleid ligt echter eerder bij luchtkwaliteit en niet bij klimaat. Aangezien de aanpak voor een verbetering van de luchtkwaliteit en de aanpak voor CO₂-reductie over het algemeen in elkaars verlengde liggen is dit ons inziens een zeer voor de hand liggende koppeling.

5.3 SLOK prestatiekaart

Voor de cofinanciering van het Energie- en klimaatprogramma maakt de gemeente gebruik van de SLOK-regeling (*raadsvoorstel Energie- en klimaatprogramma 2008-2015, 9 september 2008*). De regeling Stimulering Lokale Klimaatinitiatieven (SLOK) is door het Rijk opgezet om een financiële bijdrage beschikbaar te stellen voor gemeenten (en provincies) die structureel werken aan het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen. Op 30 september 2008 heeft het college besloten een aanvraag voor deze subsidieregeling in te dienen (*Besluitenlijst college van B&W van dinsdag 30 september 2008*). Deze aanvraag is gehonoreerd en 's-Hertogenbosch krijgt in de periode 2008-2012 jaarlijks € 85.000,- ter ondersteuning van haar klimaatbeleid. Onderdeel van de SLOK-regeling is de prestatiekaart. Met behulp van de prestatiekaart Lokale Klimaatinitiatieven kan de gemeente op een eenvoudige manier het ambitieniveau van het klimaatbeleid bepalen, door een keuze te maken uit thema's en prestatievelden. Er kan gekozen worden uit drie ambitieniveaus: actief, voorlopend of innovatief¹⁴.

In de tabel in bijlage C wordt de prestatiekaart weergegeven en is deze ingevuld op basis van de gegevens uit het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 van 's-Hertogenbosch (groen gearceerde vlak geeft het niveau aan). In het programma wordt niet aan alle prestaties van de prestatiekaart aandacht besteed. Deze zijn niet gearceerd in de tabel. Het betreft de thema's bestaande utiliteitsgebouwen, samenwerking op bestaande bedrijventerreinen, en overige broeikasgassen. Hierop is geen expliciet beleid geformuleerd (zie Tabel 2).

Tabel 2. Overzicht van ambitieniveaus per thema

Thema	Voorlopend	Innovatief
Eigen gebouwen, voorzieningen, wagenpark, dienstreizen, woon-werkverkeer en inkoop	– Nieuwbouw van gebouwen	– Bestaande gebouwen – Infrastructurele voorzieningen
Woningen	– Nieuwbouw	– Handhaving EPC

¹⁴ In dit rapport hanteren we in plaats van de term 'innovatief' de term 'sterk voorlopend'

	– Bewonersgedrag	– Bestaande woningvoorraad
Utiliteitsgebouwen	– Nieuwbouw van utiliteitsgebouwen	– Handhaving EPC
Bedrijven		– Vergunningverlening en handhaving
Grootschalige Duurzame Energie-opties		– Grootschalige en/of collectieve DE-opties
Organisatieversterkende randvoorwaarden	<ul style="list-style-type: none"> – Verantwoordelijkheden en taken – Beleidsmatige inbedding – Financiering – Communicatie – Monitoring 	

Uit de tabel blijkt dat het Energie- en klimaatprogramma op de meeste onderdelen voorlopend of innovatief is.

5.4 Bevindingen: instrumenten en middelen

Het langetermijndoel voor een klimaatneutrale gemeente is in een aantal documenten vertaald in doelen voor de kortere termijn. Het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 is een uitwerking voor de komende jaren en behelst concrete en minder concrete doelen die bereikt moeten zijn in 2015. Kijkend naar de langetermijndoelen en het onderscheid dat daarin wordt gemaakt in termijn voor de gemeentelijke organisatie, gebouwen en gehele stad, wordt ons inziens in het programma een logische verdeling gemaakt in beleidsterreinen. De gemeentelijke organisatie dient als eerste, in 2020, klimaatneutraal te zijn en krijgt de meeste beleidsmatige aandacht. Dit wordt versterkt door de beschikbare sturingsmogelijkheden die de gemeente heeft om direct in te grijpen in haar eigen organisatie. De doelen en activiteiten die in het programma tot 2015 zijn omschreven liggen op een lijn die klimaatneutraliteit van de gemeentelijke organisatie in 2020 mogelijk maken.

De andere beleidsterreinen kennen een langere tijdshorizon, maar dat betekent niet dat geen stappen genomen kunnen worden. In het Energie- en klimaatprogramma wordt voor alle beleidsterreinen een aantal doelen voor 2015 benoemd. Omdat het einddoel van klimaatneutraliteit voor deze andere beleidsterreinen verder in de toekomst ligt, is het vanwege alle onzekerheden lastiger om te voorspellen of het behalen van deze tussendoelen in 2015 tot de gewenste situatie leidt in 2035 of 2050. Op basis van ervaringen uit andere gemeenten is de inschatting dat de stappen tot 2015 in de goede richting gaan. Maar dat vooral ook beleid ontwikkeld moet worden voor de tussenliggende jaren naar 2035 en 2050 toe.

De doelen uit het Energie- en klimaatprogramma zijn vertaald naar activiteiten in de jaarlijkse milieu-uitvoeringsprogramma's. Hierin worden concrete activiteiten en instrumenten benoemd op de verschillende beleidsterreinen die afrekenbaar zijn. In Bijlage B is een overzicht van deze activiteiten en instrumenten terug te vinden. Het college zet regulerende bevoegdheden in waar mogelijk, zoals bij ruimtelijke ordening en bij handhaving van de verruimde reikwijdte Wet Milieubeheer. Bij de meeste punten ontbreekt het het college echter aan dergelijke bevoegdheden. Er worden stimulerende en faciliterende instrumenten ingezet, alsmede een lobby bij het Rijk voor het wijzigen van marktcondities (zoals het afhankelijk maken van de

huursubsidiegrens van woonlasten in plaats van de huurprijs) en er wordt ingezet op innovatieve pilots. Ook wordt in het programma benoemd dat het bijgesteld zal worden waar en wanneer dit nodig blijkt. Dit lijkt reëel gelet op de snelle ontwikkeling van bijvoorbeeld elektrische voertuigen en van 'smart grids' of op de effecten van de financiële crisis.

De projecten in het MUP liggen allemaal in lijn met de doelen van de programma-activiteiten voor 2015. De realisatie van de projecten volgt echter niet altijd de beoogde planning. De werkelijkheid is vaak weerbarstiger dan vooraf aangenomen. Dit blijkt uit de jaarlijkse voortgangsrapportage in de milieujaarverslagen. Hierin wordt gerapporteerd hoe de jaarlijkse projecten vorderen. Daaruit is op te maken dat niet alle projecten tot succes leiden (zie ook Bijlage B). Er is niet één reden aan te wijzen waarom dit zo is, maar het is een combinatie van vele oorzaken:

- Complexiteit en prioriteit;
- Gebrekkige kennis en informatie;
- Financiële mogelijkheden;
- Tegenstrijdig of interfererend beleid;
- Externe factoren (zoals Rijksbeleid, financiële crisis);
- Diversiteit;
- Beperkte werking instrument.

Een van de oorzaken is tegenstrijdig of interfererend beleid. Daarmee bedoelen we dat veel andere beleidsterreinen van invloed zijn op het behalen van de ambitie van een klimaatneutrale stad. Deze hebben direct en indirect effect op het klimaatbeleid, zoals monumentenbeheer, volkshuisvestingsbeleid, infrastructuurbeleid. Deze beleidsterreinen hebben alle een duurzame component, maar zijn (op dit moment) niet allemaal even goed afgestemd op de gestelde klimaatdoelen (korte en lange termijn). Naar onze mening zal in de komende jaren gestreefd moeten worden om tegenstrijdigheden tussen de klimaatdoelen en de andere beleidsterreinen weg te nemen, om het doel mogelijk te maken in 2050 een klimaatneutrale stad te hebben.

Uit ervaringen van de onderzoekers bij veel andere gemeenten blijkt dat het bereiken van klimaatneutraliteit moeilijker is dan aanvankelijk werd voorzien. Dit is onder andere het gevolg van de beperkte sturingsmogelijkheden van het college binnen een gemeente op het gebied van klimaatneutraliteit op de gebieden zoals van warmtevoorziening bestaande bouw, proceswarmte voor de industrie, en verkeer en vervoer. Vooral energiebesparing in absolute zin (dus niet alleen efficiencyverbetering) in de gebouwde omgeving blijkt in de praktijk een lastig te realiseren onderdeel van de ambitie, zowel op gemeentelijk niveau als op Rijksniveau (zie PBL/ECN, 2012). Dit is een motivatie om ook serieus in te zetten op verduurzaming van de energiedragers.

6 Casussen

In dit hoofdstuk worden vier geselecteerde casussen nader beschreven. De casussen geven een goed beeld van de knelpunten en mogelijke oplossingsrichtingen in de uitvoeringspraktijk van het Energie- en klimaatprogramma. Bij elke casus zijn de belangrijkste leerpunten aan het eind samengevat. Het betreft de volgende casussen:

- Alle gemeentelijke gebouwen in 2018 label B;
- Prestatieafspraken met de woningcorporaties;
- Bedrijvenconvenant;
- Backcastingstudie voor de gemeente Den Haag.

De eerste drie casussen zijn geselecteerd omdat ze goed inzicht geven in de uitvoeringspraktijk in 's-Hertogenbosch zodat op basis daarvan lering getrokken kan worden. Daarbij is gekozen voor drie verschillende beleidsterreinen: de eigen gemeentelijke organisatie, bestaande woningen (corporatiesector), en bedrijven. De casus uit Den Haag betreft een lopend onderzoek in de gemeente Den Haag. Deze casus is toegevoegd omdat hij veel raakvlakken heeft met de vraagstelling aan de Rekenkamercommissie.

6.1 Alle gemeentelijke gebouwen in 2018 label B

In het Energie- en klimaatplan is opgenomen dat in 2018 alle gemeentelijke gebouwen minimaal in het bezit moeten zijn van een label B. Om dit te kunnen realiseren is tien miljoen euro uit het Energiebesparingsfonds beschikbaar gesteld voor de investeringen.

Bij de vaststelling van het Energie- en Klimaatprogramma is gevraagd om bij de voorjaarsnota 2010 een investeringsprogramma in te brengen voor de eigen gebouwen. Om hier invulling aan te geven is het Plan van aanpak Klimaatneutrale Gemeentelijke Organisatie opgesteld (versie 28 augustus 2009). In dit plan zijn zes acties opgenomen voor de realisatie van label B.

Tabel 3. Actiepunten uit PVA klimaatneutraal gemeentelijke organisatie op gebied van label B

Project	Afdeling
Energielabel/EPA-U onderzoeken gebouwen	IB, 2009
Investeren energiemaatregelen tot min. label B	Allen, 2009-
<i>Pilots financiering energiediensten IB-gebouwen</i>	<i>IB, 2009</i>
<i>Pilot financiering basisscholen</i>	<i>CWS, 2009</i>
Duurzaam Warmte sportgebouwen	S&R, 2009
Structurele afspraken huurders energie-investeringen	

De voortgang van de het thema wordt gerapporteerd in de MJV's en in de tussentijdse Voortgangsrapportage 2009-2010. Recent is tevens per brief door het college aan de raad (Duurzaamheid, klimaatneutrale gemeentelijke organisatie en klimaatneutrale stad, 4 september 2012, SO MIL) gerapporteerd over de voortgang.

In het milieujaarverslag van 2011 wordt aangegeven dat tot heden dertien gebouwen zijn aangepast naar label B (of beter) en dat aan vier gebouwen wordt gewerkt. Er resteren nog circa zeventig panden die verbeterd moeten worden. In de update van 4 september jl. betreft het veertien gebouwen die afgerond zijn en nog 67 gebouwen die verbeterd moeten worden.

Uit de gesprekken die zijn gevoerd met de betrokken beleidsambtenaren blijkt dat er de afgelopen jaren veel werk verzet is, maar dat dit niet eenvoudig is geweest. In 2009-2010 zijn voor alle gebouwen energiebesparingsonderzoeken uitgevoerd, conform het eerste punt "Energie label/EPA-U onderzoeken gebouwen" (zie ook voortgangsrapportage 2009-2010).

Gaandeweg is echter gebleken dat de kostenramingen die hierin waren opgenomen te laag waren dat de kosten voor het verbeteren van de gebouwen in werkelijkheid aanzienlijk hoger zijn. Daarnaast bleken de EPA adviezen van een te lage kwaliteit omdat er met te generieke maatregelen is gewerkt terwijl een groot deel van de gemeentelijke gebouwen maatwerk vraagt, bijvoorbeeld als er sprake is van een monumentaal pand.

Het eigendom van de gebouwen was nog verdeeld over verschillende afdelingen binnen de gemeente. Deze afdelingen gingen afzonderlijk na wat de werkelijke kosten zijn voor het verbeteren van de gebouwen. Dit heeft tot veel vertraging geleid.

Ondanks dat in 2009 een stuurgroep is opgericht met de wethouder Milieu de directeurs Stadsontwikkeling en Stadsbedrijven, is uit interviews met verschillende onderdelen van de ambtelijke organisatie gebleken centrale sturing in deze situatie miste. Daarnaast hebben de complexiteit van de projecten (label B is niet eenvoudig te halen, zeker niet bij monumentale panden waarbij niet zomaar alles mag), de verschillende afdelingen en ambtenaren die betrokken waren bij het proces, prioriteitsstelling en een gebrek aan probleemeigenaarschap er uiteindelijk toe geleid dat er op dit moment minder gebouwen een label B hebben dan voorheen voorzien was.

Mede om hier verandering in te brengen is besloten om per 1 januari 2012 de afdeling Maatschappelijk Vastgoed op te richten (Besluitenlijst college van B&W van dinsdag 15 november 2011). Maatschappelijk Vastgoed is opgericht om versnippering tegen te gaan, uniformering en professionalisering te stimuleren. Deze nieuwe afdeling van de gemeentelijke organisatie is ontstaan door het samenvoegen van Gebouwenbeheer (Stadsbedrijven) en Accommodaties (Cultuur, Welzijn en Sociale Zaken).

De afdeling Maatschappelijk Vastgoed heeft de opdracht meegekregen de laatste 67 gebouwen te verbeteren naar label B (of beter). Op het moment van schrijven ligt het Plan van Aanpak hiervoor ter bespreking in het AMT. (Plan van Aanpak Duurzame gemeentelijke gebouwen, versie 3 september 2012). In dit PvA wordt inzicht geven hoe en wanneer de doelstellingen van de raad en het college om het bestaande gemeentelijke vastgoed te verduurzamen wordt bereikt. De geleerde lessen uit het verleden zijn hierin verwerkt.

Financiering

Het uitgangspunt is dat investeringen met een terugverdientijd van korter dan vijf jaar vanuit de reguliere onderhoudsbudgetten worden gefinancierd. Voor maatregelen met een terugverdientijd langer dan vijf jaar, dus maatregelen die duidelijk verder gaan dan het reguliere beheer en onderhoud, kan een beroep worden gedaan op het energiebesparingsfonds. De oorspronkelijke inschatting was dat hiervoor €35mln nodig is tot 2015 (raadsvoorstel Energiebesparingsfonds, 22 september 2009).

Aanvankelijk werd €2mln beschikbaar gesteld voor dit thema. Maar dat is opgehoogd naar €10mln bij de herverdeling van de zogenaamde Essent-gelden (*Notulen raadsvergadering 10 november 2009*)¹⁵. Wetende dat deze €10mln onvoldoende is voor het bekostigen van alle

¹⁵ Op 10 november 2009 is het totale beschikbare budget verhoogd van €4mln naar €15mln voor het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015.

maatregelen (met een terugverdientijd van meer dan vijf jaar), heeft het college besloten het budget enkel beschikbaar te stellen voor de onrendabele top van de investeringen¹⁶. Van het totale budget is tot en met 2011 €3mln besteed en is de verwachting dat in 2012 eveneens €3mln wordt uitgegeven. Het resterende bedrag wordt in 2013 besteed. In de rapportage van 4 september wordt aangegeven dat de kosten van de verbetering tot energielabel B van de resterende 67 panden worden geraamd op €9mln. Dit is €3mln meer dan nog beschikbaar is vanuit het energiebesparingsfonds.

Ervaringen

- Zeer iteratief en lerend proces gekenmerkt door pas gaandeweg zicht krijgen op de relatie tussen doelen en de hiervoor benodigde middelen.
- Doordat de markt op het gebied van EPA's nieuw was moest hier nog veel ervaring opgedaan worden (niet alleen door de gemeente 's-Hertogenbosch, maar door alle partijen in Nederland).
- Het ontbreken van centrale sturing heeft het proces vertraagd.
- Label B is een heel behoorlijke opgave, dit is vaak niet eenvoudige te realiseren en voor een aantal monumentale panden onhaalbaar vanwege eisen die aan deze panden gesteld worden (interfererend beleid).

6.2 Prestatieafspraken woningcorporaties

Eén van de kerntaken van een gemeente is volkshuisvesting. Het is dan ook niet verwonderlijk dat woningen een belangrijke rol spelen in het Energie- en klimaatplan van de gemeente 's-Hertogenbosch. Belangrijke partners voor de gemeente zijn hierbij de woningcorporaties. Deze voorheen staatsbedrijven, zijn eigenaar van vele woningen (en andere panden) in 's-Hertogenbosch en een belangrijke opdrachtgever voor nieuwe woningbouw. Om de doelstelling van een klimaatneutrale gemeente te behalen heeft de gemeente medewerking van de corporaties nodig.

Sinds de verzelfstandiging van de woningcorporaties in Nederland worden tussen gemeenten en corporaties prestatieafspraken gemaakt. In deze prestatieafspraken wordt tussen corporaties en gemeenten overeengekomen wat in een bepaalde periode gedaan wordt in het kader van het Besluit Beheer Sociale Huursector (BBSH). Hierin staan zes prestatievelden omschreven, waarbinnen de corporaties een maatschappelijke taak hebben:

- huisvesten van de primaire doelgroep,
- verbeteren van de kwaliteit van woningen en woonomgeving,
- bevorderen van de leefbaarheid van buurten en wijken,
- betrekken van bewoners bij beheer en beleid,
- bevorderen van wonen en zorg,
- waarborgen van de financiële continuïteit van de organisatie.

Op het niet nakomen van de prestatieafspraken staan geen directe sancties.

In 1998 is in 's-Hertogenbosch de eerste prestatieovereenkomst afgesloten tussen de corporaties en de gemeenten. Deze overeenkomst had tot doel de samenwerking tussen gemeente en corporaties te verbeteren en een aantal zaken in het lokale woonbeleid te concretiseren en af te bakenen. Dit betreft afspraken over de kernvoorraad en over het verbeteren van de leefbaarheid in buurten en wijken (raadsvoorstel Prestatie-overeenkomst gemeente 's-Hertogenbosch – woningcorporaties 2005 tot 2010, 13 september 2005).

¹⁶ Besluit wordt genoemd in Agenda raadsvergadering 12 april 2011, punt 8, Bijlage 03. Besluit is als zodanig niet terug te vinden in de besluiten van het college.

Begin jaren 2000 is het convenant Duurzaam Bouwen 's-Hertogenbosch afgesloten. Hierin werd afgesproken welke concrete maatregelen worden gezien per nieuwbouw of renovatieproject, dit in relatie tot de onrendabele top en de woonlasten. Om de energiedoelstelling te halen worden alle energiebesparende maatregelen worden genomen die binnen de technische levensduur worden terugverdiend (Besluitenlijst college van B&W 8 juni 2000).

Bij de prestatieafspraken die in 2005 voor de periode tot en met 2010 zijn vastgesteld spelen milieu en energiebesparing een belangrijke rol. Enkele afspraken die hierin zijn vastgelegd (Prestatieovereenkomst 's-Hertogenbosch 2005-2010):

- *De concrete maatregelen worden per nieuwbouw of renovatieproject gezien, in relatie tot de onrendabele top en de woonlasten. Om de energiedoelstelling te halen zullen alle energiebesparende maatregelen worden genomen die binnen de technische levensduur worden terugverdiend. Ten aanzien van sociale woningen gelden de afspraken zoals zijn vastgelegd in het convenant Duurzaam Bouwen 's -Hertogenbosch (2000).*
- *Bij nieuwe woningbouw is de doelstelling minimaal 25% CO₂ reductie extra te realiseren dan de huidige wettelijke norm, conform het 'Convenant energiezuinige nieuwbouw B5 gemeenten'.*
- *Corporaties brengen de energiekwaliteit en de besparingsmogelijkheden binnen de bestaande woningvoorraad in kaart, bijvoorbeeld door het laten uitvoeren van een EPA (Energie Prestatie Advies). Bij elk plan voor verbetering of vernieuwing wordt een EPA uitgevoerd. Corporaties nemen energiekwaliteit mee in het Strategisch Voorraadbeleid.*
- *N.a.v. een pilot wordt een norm vastgesteld ten aanzien van de EPL bij renovatie. In deze renovatieprojecten wordt de haalbaarheid van de door de gemeente voorgestelde norm van 6.0 getoetst. Op basis van de ervaringen wordt begin 2007 gezamenlijk een EPL-norm voor renovatie vastgelegd.*
- *Jaarlijks worden voor de geplande renovatieprojecten afspraken gemaakt over de energiedoelstelling op basis van de nog vast te stellen norm.*
- *Energiestudies en deskundigheidsbevordering zijn belangrijke middelen om de afspraken uit te voeren. De gemeente neemt hierin het initiatief en draagt bij in de kosten. Ook ondersteunt de gemeente actief in het verwerven van mogelijke subsidies van bijvoorbeeld de provincie of het rijk.*

In 2007 heeft de gemeenteraad de nota Wonen 2007 vastgesteld. Deze nota stelde nieuwe beleidskaders voor de volkshuisvesting in 's-Hertogenbosch. Naar aanleiding van het vaststellen van deze nota heeft de gemeente onderhandelingen gestart met de corporaties voor het bereiken van de in de nota genoemde doelen. Begin 2008 zijn gesprekken gevoerd voor de actualisatie van de prestatieovereenkomst 2005-2010. Dit is uitgemond in de prestatieafspraken 2008-2011. Volgens een raadsvoorstel (raadsvoorstel Prestatieafspraken gemeente – woningcorporaties 2008 t/m 2011, 16 februari 2009) zit het belangrijkste verschil tussen de twee overeenkomsten in: *Waar de woningcorporaties in de vorige prestatieafspraken (2005) voornamelijk werden aangesproken op hun volkshuisvestelijke rol, worden zij met de huidige afspraken op meer terreinen gezien als partner en medeverantwoordelijke. Zo zijn in de bijgevoegde Prestatieafspraken ook afspraken gemaakt over onder meer de ontwikkeling van maatschappelijk vastgoed, energiebesparing, leefbaarheid en de verdere ontwikkeling van het wijkgericht werken.*

Concreet is dit vertaald in:

- *jaarlijks tenminste 1.300 woningen energetisch sterk verbeteren (minimaal label C, waar mogelijk label B). Omdat de verbeteringen zonder huurverhoging worden uitgevoerd, levert dit uitsluitend voordelen op voor de zittende huurder. Hoewel de gerealiseerde energie- en kostenbesparing per woningtype kan verschillen en ook afhankelijk is van het gebruik door*

de huurder, is de inschatting dat dit de gemiddelde huurder een voordeel zal opleveren van circa € 20,- per maand;

- onderzoek doen naar de toepassingsmogelijkheden van technische innovaties in de bestaande woningvoorraad;*
- de resultaten van de pilot decentrale energieopwekking (o.a. micro warmte/koudeopslag, zonneboilers en warmtepompen) benutten om te bepalen welke mogelijkheden dit biedt voor verdere toepassing;*
- warmte/koudeopslag toepassen bij grootschalige nieuwbouwprojecten en als pilot bij een renovatieproject in West;*
- een eigen energiebedrijf oprichten om goedkoper energie te kunnen leveren aan huurders;*
- samen met de gemeente een campagne starten om het energiegedrag van huurders te beïnvloeden;*
- BrabantWonen gaat een 'passief huis'-project realiseren in de Meerendonk; hiervoor is al Rijkssubsidie (€ 500.000,-) verkregen;*
- Zayaz neemt het initiatief voor het ontwikkelen van een pilotproject klimaatneutraal bouwen. Doel is een projectomvang van minimaal 50 woningen. Technische basis is het 'passief huis'-concept, aangevuld met duurzame energietechnieken.*

In de raadsvergadering van 16 februari 2009 heeft de raad ingestemd met de nieuwe prestatieafspraken.

De afspraken komen in grote lijnen overeen met de doelstellingen uit het Energie- en klimaatprogramma 2008-2015 en komen meer expliciet terug in de jaarlijkse milieu-uitvoeringsprogramma's en worden daarmee jaarlijks verantwoord in de milieujaarverslagen (beide worden voorgelegd aan de raad).

Uit de stukken van de gemeente blijkt dat de gemaakte prestatieafspraken voor energiebesparing, en dan met name de verbetering naar label B, niet worden gehaald. In de periode 2008-2011 zouden jaarlijks ongeveer 1.300 woningen verbeterd moeten zijn naar label B. In werkelijkheid blijken dit er 400-500 per jaar te zijn (zie MJV's). Corporaties geven aan dat dit achterblijven wordt veroorzaakt door gebrek aan financiering en capaciteit en hoge complexiteit. In de Voortgangsnota wonen 2011 (raadsinformatiebrief Voortgangsnota wonen 2011, 17 januari 2012) wordt een toelichting gegeven wat de stand van zaken is in dit streven. In de raadsvergadering van 8 mei 2012 heeft de wethouder een korte toelichting gegeven op het achterblijven van het tempo. De wethouder laat weten twijfels te hebben over het tempo, maar laat tegelijkertijd weten dat de ambitie en de bereikte besparingen boven het gemiddelde van branchevereniging Aedes ligt.

Binnen het kader van de prestatieafspraken is in 2009 de Taskforce Duurzame Woningbouw opgericht. Hierin namen de gemeente en corporaties Brabant Wonen, Kleine Meierij en Zayaz in deel. Deze taskforce werkt hoofdzakelijk op ambtelijk niveau, maar er vindt ook op bestuurlijk niveau overleg plaats (wethouders en corporatiedirecteuren). De Taskforce heeft een externe coördinator (deze is recent gewisseld). Het doel van de Taskforce is onder andere zorgdragen voor het tempo van energiebesparing en het ontwikkelen van ideeën richting klimaatneutraal 2050 en het snel signaleren van problemen en het gezamenlijk vinden van oplossingen (t.b.v. de uitvoering van de gemaakte afspraken).

Recent is corporatie Kleine Meierij uit de Taskforce gestapt in verband met de slechte financiële situatie waarin zij verkeren. En uit gesprekken met de overige corporaties rijst het beeld dat sinds de vorige prestatieafspraken zijn afgelopen, het maken van nieuwe afspraken en het elkaar actief informeren over de voortgang, de knelpunten en het bespreken van mogelijke

oplossingen zich in een impasse bevinden. Dit laatste wordt onder andere veroorzaakt door personele wisselingen.

Financiering

Aan de afspraken met de corporaties is geen financiering vanuit het Energie- en klimaatprogramma gekoppeld. Dit komt deels doordat een deel van de afspraken voor aanvang van dit programma is gemaakt. Daarnaast geeft één corporatie aan dat de maatregelen die nodig zijn juist niet-economisch zijn, maar meer gericht op bewustwording, afstemming, educatie en samenwerking. Een andere corporatie geeft aan dat subsidies veelal van tijdelijke aard zijn en dat daar dus maar een beperkte werking vanuit gaan. Zij zien veel meer in het wegnemen van belemmeringen, zoals het moeten betalen van vennootschapbelasting over al hun activiteiten, zowel lokaal als nationaal.

Ervaringen

- De corporaties zijn zelfstandige organisaties en het college heeft hier als zodanig geen directe invloed op. De raad kan wel indirect haar invloed uitoefenen en wensen kenbaar maken door haar controlerende functie op het volkshuisvestingsbeleid (nota Wonen) en de periodieke prestatieafspraken. Uiteindelijk blijven de prestatieafspraken ambities en staan er geen directe sancties op het wel of niet halen ervan.
- Door niet alleen te sturen op kale huren, maar ook op integrale woonlasten, ontstaan er meer mogelijkheden voor het doorrekenen van de kosten van energiebesparende maatregelen, waardoor de financiële mogelijkheden vergroot worden. Dit vergt een politieke afweging van de mate van passendheid van deze sturing.
- De praktijk is zeer weerbarstig en complex. Daarnaast zijn de mogelijkheden sterk afhankelijk van externe factoren waarop het college of de raad geen invloed hebben.

6.3 Bedrijvenconvenant

Het Bossche Energieconvenant (BEC) is een convenant tussen de gemeente en bedrijven uit 's-Hertogenbosch en een van de speerpunten van het Energie- en klimaatbeleid bij bedrijven. In een collegeakkoord heeft het college destijds afgesproken om met grote en vooruitstrevende bedrijven het Bossche Energieconvenant te sluiten. Tijdens de ontwerpfase van het convenant is de gemeenteraad middels een raadsinformatiebrief (onderwerp: bedrijvenprogramma energie en klimaat dd 14 september 2010) geïnformeerd over de stand van zaken met betrekking tot de beleidsuitvoering van het Energie en klimaatprogramma 2008-2015, het Energiebesparingsfonds, onderdeel bedrijven en het Economisch Actieplan.

Het Bedrijvenprogramma energie en klimaat en het Bossche Energieconvenant lopen parallel. Het aanbod uit het bedrijvenprogramma vormt de inbreng van de gemeente in het Bossche Energieconvenant. Er wordt een kruisbestuiving beoogd: door het Bedrijvenprogramma krijgt de gemeentelijke inbreng in het convenant meer kracht, en door het convenant kunnen klimaatdoelen sneller en beter worden gerealiseerd.

Uit de raadsinformatiebrief blijkt dat voor de opstelling van het convenant is onderzocht hoe de gemeente en bedrijven zouden kunnen samenwerken aan de doelstelling klimaatneutraal 's-Hertogenbosch. De belangrijkste conclusies waren destijds:

- Veel bedrijven onderkennen de noodzaak om bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering;

- De kennis per bedrijf en per persoon is zeer wisselend. Veel is onbekend over de technische mogelijkheden om energie te besparen, financiële gevolgen en wettelijke verplichtingen om energiebesparingsmaatregelen te nemen;

Veel bedrijven geven aan, dat zij in de huidige economische crisis zeer terughoudend zijn met het doen van (milieu)investeringen, omdat die investeringen ten koste gaan van de liquiditeitspositie.

- Kortom, niet de terugverdientijd maar het gebrek aan financieringsruimte is een knelpunt om te investeren in energiebesparing. De effecten van het Energiebesparingsfonds, die hiervoor een oplossing moeten bieden zijn nog niet bekend.
- Daarnaast geven bedrijven aan, dat gezien de economische situatie alle aandacht uitgaat naar 'overleven' en er weinig aandacht is voor andere onderwerpen zoals energiebesparing. De energiekosten maken voor het merendeel van de bedrijven maar een relatief gering deel van de totale bedrijfskosten uit. Besparing op de energiekosten krijgt dan ook geen of onvoldoende aandacht van het management.
- Een aantal bedrijven ziet kansen om energie te besparen door samenwerking tussen bedrijven, bijvoorbeeld door restwarmte-uitwisseling. Deze kansen worden nu niet benut doordat hier niet het initiatief toe wordt genomen.

Eén van de middelen om bedrijven te betrekken bij de ambitie van de gemeente om klimaatneutraal te worden is het opzetten van een lokaal energieconvenant, het Bossche Energieconvenant BEC. Uitgangspunt is dat de gemeente bedrijven uitnodigt om zich achter de ambitie klimaatneutraal te scharen, en elkaar te stimuleren, te inspireren en te ondersteunen bij stappen richting klimaatneutraal. De bedoeling is om gezamenlijk met bedrijven te bepalen welke afspraken daarbij het beste passen. Geen vooraf vastgesteld dictaat, maar gezamenlijk komen tot afspraken en uitvoering. Uit de interviews blijkt dat het een bewuste keuze is geweest om snel en adequaat tot een convenant te komen. De besparingsdoelstelling van 10% in 3 jaar is in overleg met de bedrijven geformuleerd. Elk bedrijf heeft een eigen individuele (vertrouwelijke) doelstelling welke gemiddeld over alle deelnemers aan het convenant 10% bedraagt.

Sinds het ondertekenen van het BEC heeft het convenant de afgelopen jaren een verandering ondergaan. De voorzitter van het BEC heeft aangegeven dat het convenant in de loop der tijd is veranderd. Door invloed van voortschrijdende kennis en inzichten zijn opvattingen over de mogelijkheden, doelen en invullingen van het convenant veranderd. Het gaat hierbij niet om aanpassing van de convenanttekst, maar bijvoorbeeld de constatering dat een omschrijving van '10% energiebesparing' onvoldoende helder is gedefinieerd, oftewel niet SMART genoeg is geformuleerd. Dit bleek later toen er nagedacht werd over de monitoring van de voortgang. Door de convenantdeelnemers is indertijd een pragmatische keuze gemaakt om deze doelstelling niet aan te scherpen of te verhelderen, omdat de bewustwording en inzet van bedrijven belangrijker werd geacht dan de harde kWh's en m³'s. De voorzitter van het BEC heeft nu, na twee jaar, het gevoel dat de deelnemers van het BEC klaar zijn om concrete invulling te geven aan de doelstellingen.

Het BEC is in de tweede helft van 2010 ondertekend en in mei 2012 heeft een eerste monitoring van de voortgang plaatsgevonden. Deze monitoring is uitgevoerd door Avans Hogeschool en is nog niet aan de raad verstuurd¹⁷. Op verzoek van de wethouder komt de voorzitter van het BEC in de tweede helft van 2012 een toelichting geven aan de raad.

¹⁷ Avans Hogeschool (2012) - Bosch Energie Convenant: de tussenstand per 2011

De gemeente heeft een faciliterende (secretariële) rol bij de uitvoering van het convenant.

Financiering

Vanuit het Energiebesparingsfonds is er voor de bedrijven €2mln beschikbaar gesteld. In een raadsinformatiebrief (raadsinformatiebrief Bedrijvenprogramma energie en klimaat en het Bossche Energieconvenant, 14 september 2010, 10.902) is een verdeling van dit budget voorgesteld:

- €500.000,= voor communicatie (40%), advies (40%) en extra handhaving (20%) aan ondernemers over energiebesparing.
- €1.500.000,= voor cofinanciering van lokale duurzame energieopwekking door bedrijven.

Er zijn op dit moment aanvragen ingediend voor de cofinanciering van duurzame energieopwekking, maar deze bevinden zich nog in een te vroeg stadium om uitsluitsel over te geven. In het MJV (versie 2011) wordt hier en op het communicatie- en handhavingstraject toelichting op gegeven.

Naast de handhaving van de Wet Milieubeheer en het beschikbaar stellen van subsidies en advies is het afsluiten van een convenant een van de weinige sturingsmogelijkheden die een gemeente heeft met betrekking tot bedrijven. De invulling die gekozen is, door bedrijven zelf het stuur in handen te geven, werkt tot op heden wisselend. Aan de ene kant worden harde besparingen (nog) niet behaald, maar aan de andere kant blijkt uit de interviews wel dat er een sterke beweging en enthousiasme zichtbaar is naar meer duurzame bedrijfsvoering en samenwerking.

Ervaringen

- Het BEC is tot op heden een leerzaam traject geweest voor de betrokken partijen. De resultaten zijn meer kwalitatief dan kwantitatief van aard. Er is bij de deelnemers veel enthousiasme om door te gaan.
- De faciliterende rol vanuit de ambtelijke organisatie wordt gewaardeerd.
- Belangrijker dan financiële belemmeringen is een gebrek aan kennis bij bedrijven. Het BEC vult deze kennisvraag.
- Energiebesparing en hernieuwbare energie bij bedrijven is complex, uitdagend en een kwestie van lange adem. Binnen het convenant is er sprake van een stijgende leercurve en wordt voortgeborduurd op ervaringen uit eerdere projecten.
- Creëren van een omgeving waarbinnen innovaties de ruimte krijgen (vergelijk Brainport regio Eindhoven).

6.4 Backcastingonderzoek klimaatneutraliteit gemeente Den Haag

De gemeente Den Haag heeft in het college-akkoord de ambitie uitgesproken om in 2040 klimaatneutraal te zijn. De haalbaarheid van deze ambitie is onderbouwd met diverse studies naar het huidige energiegebruik met bijbehorende CO₂-emissies, en naar de mogelijkheden om de emissies naar nul terug te brengen. De maatregelen in die richting zijn op onderdelen door het college vastgelegd in onder andere maatregelprogramma's als de Energievisie, het Klimaatplan, de Haagse Nota Mobiliteit en de nota 'Bestaande woningen, duurzame woningen!'. De Haagse gemeenteraad heeft ingestemd met de ambitie en met de maatregelprogramma's.

Op 3 november 2011 heeft de Haagse gemeenteraad een motie aangenomen (zie bijlage D) (RIS 181650). De fractie van GroenLinks meldt expliciet dat het de motie heeft

medeondertekend uit zorg over het gerealiseerde tempo bij het bereiken van klimaatneutraliteit, zo blijkt uit de handelingsverslagen van de raad. Deze opmerking sluit aan bij de zorgen in de gemeenteraad in 's-Hertogenbosch waaruit het voorliggend onderzoek van de Rekenkamercommissie is voortgevloeid.

Uit de handelingen van de Haagse gemeenteraad van 3 november 2011 (RIS181569NO1) blijkt dat het de PvdA, als indiener van de motie, er vooral om gaat dat het college een *'integrale verantwoordelijkheid'* toont, en *"dat er met backcasting actief wordt bekeken welke keuzemomenten en afwegingen zich zullen voordoen en handvatten kunnen geven"*.

Medeondertekenaar GroenLinks uit ook zorgen over het bereikte tempo: *"Maar aan het tempo van dit college bij de uitvoering schort het af en toe behoorlijk. De auto krijgt ruim baan en voor het realiseren van alle mooie plannen voor de fiets is onvoldoende geld beschikbaar. GroenLinks wil daarom graag zicht hebben op hoe wij in Den Haag de klimaatdoelen halen en daarom steunen wij de backcastingmotie van de PvdA."* De wethouder reageert als volgt op de motie: *"Wethouder Baldewsingh (PvdA). Voorzitter. Dan motie M.29 van de PvdA. Op zichzelf heeft het college geen bezwaar tegen deze motie. In het Klimaatplan en in de Energievisie die we eerder dit jaar hebben vastgesteld, is afgesproken dat we middels rapportages de raad steeds op de hoogte houden van de gemaakte vorderingen wat betreft de te bereiken doelen. De backcasting kan mij daar alleen maar bij helpen. Het CDA heeft overigens een heel verstandige opmerking gemaakt met betrekking tot het backcastingonderzoek. Het zegt namelijk dat het natuurlijk om meer gaat dan alleen de gemeentelijke verantwoordelijkheid. Er zijn inderdaad diverse partijen die hierbij een belangrijke rol spelen als het gaat om het klimaatneutraal krijgen van de stad in 2040. Dus dat betekent dat we in dit verhaal ook andere overheden, burgers en bedrijven moeten betrekken. Dat genoteerd hebbend, heeft het college geen bezwaar tegen motie M.29."*

De in de motie beoogde 'backcastingstudie klimaatneutraliteit' wordt momenteel door CE Delft uitgevoerd, in opdracht van de gemeente Den Haag. Omdat de studie nog loopt mogen er nog geen resultaten worden gemeld. CE Delft kan al wel melden dat backcasting een goed bruikbare techniek blijkt om inzicht te bieden in een dergelijk lange-termijn traject. Bij backcasting wordt 'van achter naar voor' geredeneerd. Het einddoel wordt als uitgangspunt genomen, en vervolgens wordt geanalyseerd welke maatregelen er wanneer in de tijd moeten worden ingezet om het einddoel te halen. Daarbij kunnen verschillende scenario's worden bepaald, en worden keuzemomenten in de tijd inzichtelijk gemaakt. Backcasting is een techniek die uitstekend geschikt is om transities te doordenken, waarbij onderweg trendbreuken met de huidige situatie nodig zijn om het einddoel te bereiken. Het extrapoleren en analyseren van trends uit het heden ('forecasting') biedt voor dergelijke vraagstukken geen oplossing.

De backcasting-techniek dwingt het volgende stappenplan af:

1. Leg het einddoel expliciet (bijvoorbeeld klimaatneutraliteit in 2040, plus definitie van klimaatneutraliteit);
2. Beschrijf, expliciet en concreet hoe de mogelijke eindbeelden er uit zien, in kwantitatieve zin;
3. Analyseer de kritische paden die op zullen treden in het bereiken van het eindbeeld;
4. Werk dit uit in concrete maatregelen per scenario;

Deze analyses leveren het door de Haagse gemeenteraad gevraagde inzicht in keuzes en keuzemomenten.

In de bovengenoemde Energievisie die de gemeente Den Haag heeft opgesteld (Den Haag, 2011) blijkt onder andere dat gelijktijdig wordt ingezet op zowel besparing op de warmtevraag

in de bestaande gebouwen, als op verduurzaming van de daartoe gebruikte energiedragers. Zo wordt op het gebied van energiedragers gewerkt aan uitbreiding van het stadswarmtenet en wordt een geothermieproject gerealiseerd. Een soortgelijke aanpak, i.e. zowel concreet inzetten op energiebesparing in de bestaande bouw als op verduurzaming van de energiedragers, wordt ook gevolgd door grote steden als Amsterdam en Rotterdam, zo blijkt uit de klimaat- en energieplannen van deze steden¹⁸. De reden is dat onderkend wordt dat de levensduur van de gebouwen langer is dan de looptijd van de doelstelling, en dat besparen tot aan het punt van klimaatneutraliteit in veel gevallen geen optie lijkt, zodat ook aan de zijde van de gebruikte energiedragers een opgave ligt.

Ervaringen

- Het Backcasting is een goed bruikbare techniek om inzicht te krijgen in de keuzes en keuzemomenten die optreden bij een lange-termijn energietransitie. Inzicht hebben in de kritische paden helpt om tijdig maatregelen te treffen en keuzes te maken. De warmtevoorziening van de bestaande bouw is zo'n kritisch onderdeel.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld (Amsterdam, 2010), en de nieuwsbrieven en brochures van het Rotterdam Climate Initiative RCI op www.rotterdamclimateinitiative.nl.

Literatuur en interviews

Rapportages

Amsterdam, 2010

Energiestrategie Amsterdam 2040

Amsterdam : Gemeente Amsterdam, februari 2010

BuildDesk, 2008

Klimaatneutraal 's-Hertogenbosch

Delft : BuildDesk Nederland BV, 2008

Den Haag, 2011

Energievisie Den Haag 2040 en Klimaatplan Den Haag

Den Haag : Gemeente Den Haag, april 2011

Duyvendak, 2011

W. Duyvendak

Het Groene optimisme

Amsterdam : Uitgeverij Prometheus, 2011

Gemeente 's-Hertogenbosch, 2008

Energie- en klimaatprogramma 2008-2015

's-Hertogenbosch : Gemeente 's-Hertogenbosch, 2008

Gemeente 's-Hertogenbosch, 2011

's-Hertogenbosch klimaatneutraal, Voortgangsrapportage 2009-2010

's-Hertogenbosch : Gemeente 's-Hertogenbosch, 2011

Metropoolregio Amsterdam, 2011

MRA; route naar energieneutraliteit

MetropoolRegio Amsterdam, juli 2011

Ministerie EL&I, 2011

Nationaal actieplan voor energie uit hernieuwbare bronnen

Den Haag : Ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie, 2011

Ministerie I&M, 2007

Nieuwe energie voor het klimaat - Werkprogramma schoon en zuinig

Den Haag : Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 2007

PBL/ECN, 2012

Referentieraming energie en emissies: actualisatie 2012

Den Haag, PBL en ECN, 2012

Bestuurlijke documenten

Tabel 4. Overzicht bestuurlijke documenten 's-Hertogenbosch

Type	Omschrijving	Datum
CB	Besluitenlijst van B&W d.d. 8 juni 2000	08-06-2000
RV	Prestatie-overeenkomst gemeente 's-Hertogenbosch – woningcorporaties 2005 tot 2010	13-09-2005
RN	4 juni 2007	04-06-2007
CB	Besluitenlijst van B&W d.d. 20 november 2007	20-11-2007
DOC	Discussienotitie Intensivering Klimaatbeleid	03-12-2007
CN	FES, 3 december 2007	03-12-2007
RN	18 december 2007	18-12-2007
RIB	12 februari 2008, reg.nr. 08.0150	12-02-2008
RN	18 maart 2008	18-03-2008
CN	FES, 21 april 2008	21-04-2008
CN	FES, 25 augustus 2008	25-08-2008
DOC	Brief wethouder prioritering Energie- en klimaatprogramma	05-09-2008
RN	9 september 2008	09-09-2008
RV	Prestatieafspraken gemeente – woningcorporaties 2008 t/m 2011	16-02-2009
RN	16 februari 2009	16-02-2009
RV	Klimaatneutrale huisvesting Afvalstoffendienst	17-03-2009
RN	17 maart 2009	17-03-2009
RIB	26 mei 2009, reg.nr. 09.0580	26-05-2009
RV	Energiebesparingsfonds	22-09-2009
RV	Economisch Actieplan 2010 - 2014	22-09-2009
RN	22 september 2009	22-09-2009
RV	Subsidieverordening Energiebesparing particuliere huiseigenaren	13-10-2009
RN	13 oktober 2011	13-10-2009
RIB	3 november 2009, reg.nr. 09.1104	03-11-2009
RV	Besteding Essent-gelden	10-11-2009
RN	10 november 2009	10-11-2009
RIB	1 december 2009, reg.nr. 09.0943	01-12-2009
RIB	6 juli 2010, reg.nr. 10.691	06-07-2010
RIB	6 juli 2010, reg.nr. 10.706	06-07-2010
RIB	14 september 2010, reg.nr. 10.902	14-09-2010
CN	FES, 29 november 2010	29-11-2010
DOC	Agenda raadsvergadering 12 april 2011	12-04-2011
RIB	19 april 2011, reg.nr. 11.0262	19-04-2011
CB	Besluitenlijst van B&W d.d. 10 mei 2011	10-05-2011
CB	Besluitenlijst van B&W d.d. 21 juni 2011	21-06-2011
CB	Besluitenlijst van B&W d.d. 23 augustus 2011	23-08-2011
RB	Voorstel van B&W d.d. 6 september 2011, regnr. 11.0800	11-10-2011
RV	Beleidsplan Openbare Verlichting	11-10-2011
RN	11 oktober 2011	11-10-2011
FES	28 november 2011	28-11-2011
CB	Besluitenlijst van B&W d.d. 15 november 2011	15-11-2011
RIB	17 januari 2012, reg.nr. 12.0040	17-01-2012

RV	Afsluiting verkoop Essent	24-01-2012
RIB	10 april 2012, reg.nr. 12.0360	10-04-2012
RN	8 mei 2012	08-05-2012
DOC	Plan van aanpak Duurzame gemeentelijke gebouwen, CWS/MV	03-09-2012
DOC	Brief Duurzaamheid, klimaatneutrale gemeentelijke organisatie en klimaatneutrale stad	04-09-2012
DOC	Nota Wonen 2007	
DOC	Koersnota Hoofdinfrastructuur 's-Hertogenbosch	
DOC	Algemene Subsidieverordening 's-Hertogenbosch 2010	
DOC	Milieu-uitvoeringsprogramma 2008	
DOC	Milieu-uitvoeringsprogramma 2009	
DOC	Milieu-uitvoeringsprogramma 2010	
DOC	Milieu-uitvoeringsprogramma 2011	
DOC	Milieu-uitvoeringsprogramma 2012	
DOC	Milieujaarverslag 2008	
DOC	Milieujaarverslag 2009	
DOC	Milieujaarverslag 2010	
DOC	Milieujaarverslag 2011 (concept)	
DOC	Beleidsplan voor de Openbare Verlichting 2011-2016	
DOC	Prestatieovereenkomst 's-Hertogenbosch 2005-2010	
DOC	Prestatieafspraken Den Bosch-corporaties 2008-2011	
DOC	Bossche Energieconvenant	

Opmerking: RIB = raadsinformatiebrief; RN = raadsnotulen; CN = Commissienotulen; CB = collegebesluit; RB = raadsbesluit; RV = raadsvoorstel; FES = Notulen commissie FES; DOC = overige documenten

Websites

Agentschap NL, 2012a

Prestatiekaart Stimulering Lokale Klimaatinitiatieven (SLOK 2008-2012)

<http://www.agentschapnl.nl/content/prestatiekaart-stimulering-lokale-klimaatinitiatieven-slok-2008-2012> (bekeken september 2012)

Interviews

Tabel 5. Overzicht afgenomen interviews

Datum	Naam	Organisatie
21-08-2012	Theo Mulder	Gemeente 's-Hertogenbosch
21-08-2012	Erwin Bosch	Gemeente 's-Hertogenbosch
23-08-2012	Bram Peperzak	BrabantWonen
23-08-2012	Bert van der Els	Heijmans
24-08-2012	Kinie Lont	Gemeente 's-Hertogenbosch
24-08-2012	Wouter Smits	Gemeente 's-Hertogenbosch
24-08-2012	Rob Kwaaitaal	Zayaz
04-09-2012	Marc Pluijgers	Gemeente 's-Hertogenbosch

Bijlage A Programma-activiteiten

In deze bijlage staan de tabellen die horen bij hoofdstuk 5 met de activiteiten uit het gemeentelijk Energie- en klimaatprogramma 2008-2015. De activiteiten zijn geïnclassificeerd naar het type instrument.

Tabel 6. Activiteiten gemeentelijke gebouwen en voorzieningen

Activiteit	Type
Opstellen van een PVA 'Klimaatneutrale gemeentelijke organisatie'. Hierin is veel aandacht voor de verbetering van de energiekwaliteit van gemeentelijke gebouwen. Onderdeel van het plan is het vaststellen van het energielabel voor 150 gebouwen (budget gereserveerd in voorjaarsnota 2009). Het plan van aanpak 'Klimaatneutrale gemeentelijke organisatie' is gereed in 2009. Financieringsvoorstellen nemen we op in de voorjaarsnota 2010 / begroting 2010.	Communicatief, economisch
Jaarlijks bij de begroting vaststellen van extra investeringsbudget voor het verbeteren van de energiekwaliteit van gemeentelijke gebouwen. Voor de komende tien jaar gaat het naar schatting om een aantal miljoenen per jaar. Deze investeringen zijn grotendeels terug te verdienen door lagere energielasten.	Economisch
Maken van afspraken met gebruikers van gebouwen. Besparing op de energierekening gaan we benutten voor de financiering van energiebesparingsmaatregelen en voor de grotere aandacht voor en advisering bij nieuwbouw en renovatie/onderhoud van gemeentelijke gebouwen.	Communicatief, economisch
Monitoring gericht op energiebesparing door een goed beheer en gebruik van gebouwen.	Communicatief
Het realiseren van jaarlijks minimaal één pilotproject: bijvoorbeeld een energieneutrale school of een schoolgebouw volgens het passiefhuisconcept.	Communicatief, economisch
Het inzetten van subsidiedeskundigen voor het benutten van subsidies (Provincie, Rijk, Europa) voor pilotprojecten.	Communicatief, economisch
Onderzoek naar de mogelijkheden om het energieverbruik van de openbare verlichting terug te dringen en het verkrijgen van inzicht in de investeringen die hiervoor nodig zijn. In dit onderzoek nemen we een discussie over het gewenste veiligheidsniveau in relatie tot het energieverbruik mee.	Communicatief, economisch
Het doorlopen van een kennisontwikkelingstraject over zeer energiezuinige nieuwbouw en renovatie gemeentelijke gebouwen.	Communicatief
Het inkopen van groene stroom voor primaire huisvesting en voor openbare verlichting en rioolgemalen. Vanaf 2008 kopen we 100% groene stroom in, vanaf 2010 kopen we daarnaast 100% groen gas (stortgas, vergisting) in.	Communicatief, economisch
Gebruik van energiezuinige en duurzame lampen en armaturen in de openbare verlichting en eventuele aanpassing van het verlichtingsniveau, gecombineerd met veel aandacht voor veiligheid.	Communicatief, economisch
Toepassing van energiezuinige technieken in rioolgemalen.	Communicatief

Tabel 7. Activiteiten bestaande woningen

Activiteit	Type
Ontwikkelen van een stadsbrede visie op de energievoorziening, inclusief warmte-koude opslag, warmte uit asfalt en oppervlaktewater, toepassingsmogelijkheden van aardwarmte en energiezuinige gebouwconcepten.	Communicatief
Het maken van afspraken met de corporaties over het verbeteren van de energiekwaliteit op voorraadniveau.	Communicatief
Het voeren van een intensieve communicatiecampagne om particuliere woningeigenaren te stimuleren om te investeren in de energiekwaliteit van hun woningen, in aansluiting op landelijke acties en subsidies.	Communicatief

Het onderzoeken van de mogelijkheden voor marktpartijen of woningcorporaties om particulieren te ondersteunen bij energiebesparingsmaatregelen aan hun woning; daarnaast het onderzoeken van mogelijkheden om particuliere eigenaren actief aan te schrijven om daarmee energiebesparing te realiseren.	Communicatief
Het geven van energieadvies op maat aan huishoudens en het voeren van andere communicatieacties om het energieverbruik te verlagen (gebruikersgedrag en niet-woning gebonden maatregelen).	Communicatief
Deelnemen aan de landelijke lobby en landelijke discussie over het energieafhankelijk maken van de huursubsidiegrens.	Communicatief
Het inzetten van subsidiedeskundigen voor het benutten van subsidies (Provincie, Rijk, Europa).	Communicatief, economisch
Het opzetten van een kennisontwikkelingstraject bestaande woningbouw voor professionals.	Communicatief

Tabel 8. Activiteiten nieuwe woningen

Activiteit	Type
Ontwikkelen van een gemeentebrede energievisie, zie bestaande woningbouw.	Communicatief
Het uitwerken van een plan van aanpak voor het optimaal benutten van de ondergrond voor opslag van warmte en koude en aardwarmte, en garanderen van voorkomen van vervuiling.	Communicatief
Onderzoeken en zo mogelijk realiseren van een pilot met 'nieuwe nuts': lokaal opwekken en verhandelen van duurzame energie, waardoor duurzame energie kosteneffectiever wordt.	Communicatief
Voor woningen op gemeentegrond gelden de doelstellingen als eis en zetten we de statiegeldregeling voort. Voor de overige locaties maken we afspraken met de marktpartijen.	Wettelijk, economisch
Het ondersteunen van marktpartijen bij de realisatie van energiezuinige nieuwbouw door middel van advies op maat, informatie e.d.	Communicatief
Het stimuleren van financiering door o.a. de klimaathypotheek, VON/prijsbeleid, outsourcing van energiesystemen, kostenbesparing door stroomlijning in het bouwproces e.d.	Communicatief, economisch
Het sluiten van convenanten met koplopers in de markt om de 5 topklimaatprojecten te ontwikkelen.	Communicatief
Uitvoeren min. vier pilotprojecten 'passief bouwen', 'energieneutraal bouwen'.	Communicatief
Het ontwikkelen van een plan van aanpak voor klimaatbestendige woningen, o.a. met aandacht voor energiezuinige koeling en optimale benutting van het grondwater voor koude en warmte opslag.	Communicatief
Het opzetten van een project gericht op de controle van de kwaliteit van het binnenmilieu.	Communicatief
Het opnemen van de mogelijkheden voor zeer energiezuinig bouwen en duurzame energie in beeldkwaliteitsplannen, in optimale balans met architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit.	Communicatief

Tabel 9. Activiteiten duurzame energie

Activiteit	Type
Het actualiseren van de 'duurzame energiescan', regionaal, ook gericht op nieuwe windlocaties.	Communicatief
Het onderzoeken van mogelijkheden en opzetten van pilots: a voor winning van biogas uit mest b voor een pilot waterstof/brandstofcel icm duurzame energieopwekking c verhuren van platte daken (kantoren, sportzalen, bedrijfshallen e .d.) aan zonne-energie-exploitanten	Communicatief

d opzetten van lokale onderlinge opwekking en leveringen van duurzame energie 'Nieuwe nuts', zie ook woningbouw e extra biomassa uit groenvoorzieningen/houtwallen	
Uitwerken van een PvA voor optimaal benutten van de ondergrond voor opslag van warmte en koude en aardwarmte (zie bestaande en nieuwe woningbouw).	Communicatief
Haalbaarheidsonderz.Windenergie De Brand/Zuid-Willemsvaart (in uitvoering).	Communicatief
Het opzetten van een project voor het stimuleren van duurzame energie bij particulieren op basis van een landelijke subsidieregeling in combinatie met het Vlagheidefonds.	Communicatief
Het initiëren van duurzame energieprojecten in de regio, bijvoorbeeld windenergieprojecten.	Communicatief
Het participeren in lobby richting Rijk voor consistente en stabiele subsidieregeling(en) voor duurzame energie, i.s.m. B5, G27, provincie, 100.000+ gemeenten.	Communicatief

Tabel 10. Activiteiten bedrijven

Activiteit	Type
Het ontwikkelen van een stadsbrede visie op de energievoorziening (zie bestaande woningbouw).	Communicatief
Het maken van afspraken met alle betrokkenen bij de ontwikkeling van bedrijventerreinen over: <ul style="list-style-type: none"> – gemeentelijk Basispakket Duurzame stedelijke ontwikkeling Werkgebieden; – minimaal 25% - 50% energiebesparing. Deze voorwaarden worden opgenomen in het uitgiftekader van bedrijventerreinen en nemen we zoveel mogelijk op in de bestemmingsplannen.	Communicatief
Intensieve handhaving van wettelijke verplichtingen. Een branchegerichte projectmatige aanpak met proactieve communicatie en kennisontwikkeling.	Wettelijk, communicatief
Het opzetten van een samenwerking met 10 koploperbedrijven als voorbeeld- en ambassadeursfunctie voor andere bedrijven: forse energiebesparing (convenant), communicatie/informatie, zichtbare maatregelen.	Communicatief
Het opzetten van energiebesparingsprojecten voor bedrijven en instellingen: kantoorgebouwen, bedrijfsverzamelgebouwen, MKB, zorginstellingen, vastgoedbedrijven), d.m.v.: <ul style="list-style-type: none"> – communicatie en advisering van bedrijven, zo mogelijk gratis; – inschakeling van intermediaire organisaties (zoals ondernemersverenigingen, KvK, makelaars, branche, installateurs); – het doen van een concreet maatregelgericht aanbod, zoals: cv-optimalisatie, energie- en verlichtingsscan. 	Communicatief
Het geven van informatie over energiemaatregelen en financieringsmogelijkheden, zo mogelijk via de Infodesk Bouwen.	Communicatief
Het onderzoeken naar de mogelijkheden voor het opzetten van een revolving fund voor de financiering van energiebesparingsmaatregelen.	Communicatief, economisch
Communicatietraject, met de nadruk op energiebesparing als manier om kosten te besparen.	Communicatief

Tabel 11. Activiteiten verkeer en vervoer

Activiteit	Type
Implementeren van de maatregelen uit de koersnota Hoofdinfra (2009-2020).	Communicatief
RO <ul style="list-style-type: none"> – verder inzetten op corridorontwikkeling (spoorzones); – doorvoeren compacte stad met optimale verknoping div.vervoersnetwerken. 	Communicatief
Beprijzen/parkeren <ul style="list-style-type: none"> – sturend parkeerbeleid met een meer autoluwe binnenstad waarbij parkeren meer naar 	Economisch, wettelijk

de randen (van de binnenstad en transferia) wordt gestuurd; – uitbreiden gereguleerd gebied (schil om de binnenstad); – invoeren gratis bewaakte stallen in de binnenstad (ca. 3.000 parkeerplaatsen); – meer OV (provinciale maatregel).	
Fiets – optimaliseren fietsnetwerk door vooral te ontvlechten en te complementeren; – fiets parkeren optimaliseren door parkeernormen op te nemen in het bouwbesluit en de capaciteit van het fiets parkeren in vooral de binnenstad fors te verhogen; – innovatie: stimuleren van nieuwe (fiets)concepten en stallingsmogelijkheden; – opstellen van een communicatie- en marketingplan Fiets, en een actievare rol van de gemeente vanuit de diverse beleidsvelden.	Communicatief
OV – 40% meer exploitatieruimte voor het nemen van kwaliteitsmaatregelen (optimalere lijnvoering, efficiëntere dienstregeling etc.); – optimalisering van de doorstroming op trajectniveau; – maatwerk in de binnenstad (transferpunten en kleinschalig OV).	Communicatief, economisch
Transferia – verder stimuleren transferiumgebruik; – uitbouwen van 1500 naar 3000 transferiumplaatsen; – nadrukkelijk inzetten op de ketens vanaf het transferium.	Communicatief
Mobiliteitsmanagement – continueren Wegwijs A2; – in overleg met het gezamenlijke bedrijfsleven nader invullen; – vanaf 2009 bedrijven actief handhaven op het nemen van verkeers- en vervoersmaatregelen.	Communicatief, wettelijk
Benutting – voortzetten DVM Brabantstad; – implementeren stedelijk DVM; – optimaliseren stedelijke verkeersregelingen.	Communicatief, wettelijk
Bouwen – faciliteren en bundelen op doorstroommassen en optimaliseren aansluitingen; – vrijgekomen ruimte (contra-mal) benutten voor fiets en OV.	Communicatief

Bijlage B Projecten uit de milieu-uitvoeringsprogramma's

Lopende projecten zijn oranje, geslaagde projecten zijn groen, niet geslaagde projecten zijn rood en activiteiten die wel genoemd staan in het milieu-uitvoeringsprogramma maar niet meer in milieujaarverslag zijn grijs. Aangezien er nog geen MJV over 2012 is, is het nog niet bekend wat de status van deze projecten is. Deze zijn daarom blauw gearceerd.

Thema	Onderdeel	Concreet resultaat	2008	2009	2010	2011	2012
Gemeentelijke gebouwen/voorzieningen	Energiebesparing bij gemeentelijke nieuwbouw	Opnemen van energieambities in procedure bij nieuwbouw					
		Verankeren van energiedoelstelling (-25% energiebesparing) voor verschillende sectoren (sport, onderwijs, primaire kantoorhuisvesting)					
		Verankeren van energiedoelstelling (-25% tot -75 % energiebesparing) voor verschillende sectoren (sport, onderwijs, primaire kantoorhuisvesting) en vertalen in budgetten					
		Realiseren van een innovatieve school volgens het Passiefhuis-concept (Meerendonk, i.s.m. Brabant Wonen)					
		Hoge energieambitie Skate Hal vastgelegd in PvE					
		Jaarlijks één pilotproject, lopende projecten zijn: Afvalstoffendienst, BBS Meerendonk/Nieuw Zuid (passiefhuis concept), Klimaatneutrale Bibliotheek/Stadsarchief					
		Bij alle nieuwbouw wordt de ambitie klimaatneutraal opgenomen in PvE					
		Doelstelling 25% tot 75% energiebesparing bij nieuwbouw					
		In de nieuwbouw van het vmbo en het theater hoge energieambitie opnemen					
	Energiebesparing bij bestaande gemeentelijke gebouwen	Concretiseren en financieel onderbouwen van doelstelling energielabel B voor bestaande gebouwen					
		Realiseren investeringsfonds energie en klimaat voor bestaande gemeentelijke gebouwen (voorjaarsnota 2010)					
		Uitvoeren van ca 100 energieonderzoeken om inzicht in de energieprestatie van gemeentelijke gebouwen te krijgen (Energietabeling)					
		In kaart brengen van de benodigde maatregelen en kosten om te komen tot label B					
		Start pilots externe financieringsmogelijkheden					
		Start pilot verlaging energiekosten voor sportverenigingen					
		Plaatsen van zonneboilers op sportaccommodaties					
		Monitoring energieverbruik					
		Realiseren van 13 gebouwen Label B op basis van het Energiebesparingsfonds					
		Ontwikkelen financiële constructie om besparing op energielasten te benutten voor investeringen in energiebesparing					
		De energetische verbetering van 12 scholen en het Veilinghuis (vm Manege) Hekellaan tot					

		energielabel B wordt uitgevoerd. De totale investering bedraagt 4 mln, waarvan 1,7 mln uit het energiebesparingsfonds.					
		De concrete uitgewerkte plannen voor energetische verbetering van de volgende gebouwen worden gemaakt en zal worden gestart met uitvoering: 26 scholen, 11 sportaccommodaties, 29 gebouwen met sociaal/maatschappelijke of culturele functies, 3 gebouwen Bestuurszaken, 1 gebouw Grondzaken. Totaal 70 gebouwen in 2011 in voorbereiding.					
		Gedragscampagne voor gebruikers van gemeentelijke gebouwen starten					
		Start monitoring energieverbruik van gemeentelijke gebouwen via slimme meters					
		Vier gebouwen welzijn energetisch verbeteren tot label B					
		Verbouwplannen uitwerken voor sportgebouwen, wolvenhoek 1 en voor 12 scholen					
		Aanpak opstarten voor het benutten van daken van gemeentelijke gebouwen voor zonnecellen (pv panelen)					
		Ontwikkelen van een pilot met toepassing van warmte-koude opslag in een bestaand pand, tot nu toe alleen toegepast bij nieuwbouw					
	Openbare verlichting	Opstellen van een nieuw beleidsplan Openbare verlichting					
		Opstellen van een nieuw beleidsplan Openbare verlichting waarin energiebesparing belangrijke rol speelt					
		Het beleidsplan Openbare Verlichting 2011-2016 wordt binnenkort aan de raad aangeboden. De doelstelling voor energiebesparing hierin bedraagt 34% (tov 2007).					
		Uitvoering van het beleidsplan Openbare verlichting, o.a. energiebesparing door dimmen en LED toepassingen					
		Uitvoeren van pilot led verlichting in woonwijk					
		Uitvoeren van pilot dimbare energiezuinige openbare verlichting.					
Woningbouw: bestaand	Woningcorporaties: regioconvenant en prestatieafspraken	Realiseren van energielabel B voor bestaande woningen bij renovatie					
		Opnemen van energiebesparing in strategische voorraadbeleid van corporaties					
		Bij 1500 bestaande woningen realiseren van energielabel C en waar mogelijk B bij renovatie per jaar					
		In 2011 werken de woningcorporaties en de gemeente gezamenlijk in de Taskforce duurzame woningbouw aan de uitvoering van de prestatieafspraken. Het doel is minimaal 1300 woningen energetisch verbeteren tot energielabel C of B					
		In 2011 worden de nieuwe prestatieafspraken gezamenlijk voorbereid					
		In 2012 worden nieuwe prestatieafspraken wonen met de woningcorporaties gesloten. Energie en duurzaamheid vormen een onderdeel van deze afspraken. Centraal staat het maken van reële afspraken. De ambitie blijft overeind. Energie krijgt een duidelijke relatie met woonlasten. Exacte invulling van de afspraken is op dit moment nog niet duidelijk.					
		Energiebesparingsadvies voor huurders (Watt 'n besparing) wordt afgerond; gestelde doel is 4000					

	Particulieren	deelnemers						
		Opzetten van een grootschalig project voor particuliere woningeigenaren						
		Voortzetten van project Energiebesparingadvies voor lage inkomens op basis van gedragsmaatregelen						
		Voortzetten project Energiebesparingadvies voor lage inkomens op basis van gedragsmaatregelen "Watt 'n besparing". Doelstelling: 3000 deelnemers.						
		Opzetten van een investeringsfonds voor energiebesparing (subsidies, duurzaamheidslening)						
		Start van wijkgericht energiebesparingsproject voor particuliere woningeigenaren						
		Uitvoeren van BosscheEnergieBesparingsSubsidie (BES) voor particulieren. Doelstelling: 1000 part, nemen deel						
		Uitvoeren van de Bossche Energiebesparingssubsidie BES, inclusief uitgebreid communicatieprogramma. Doel: eind 2011 hebben 2000 particulieren gebruik gemaakt van de regeling						
		Bossche EnergieSubsidie BES: voortzetting van subsidieregeling voor het isoleren van woningen van eigenaar-bewoners zolang het budget dat toelaat						
		Wijkgerichte aanpak						
		Energiespreekuur voor particulieren						
		Project Lokaal Alle Lichten op Groen: project richt zich op samenwerking in een coalitie tussen koplopers onder eigenaar-bewoners en bedrijven. Het doel is om 20 energieneutrale woningen te realiseren en de lokale marktcondities voor energieneutraal renoveren te verbeteren. Coalitie krijgt ondersteuning van de SEV van maximaal €250.000 voor proceskosten.						
		De Slimme Buurt. De gemeente maakt deel uit van een consortium met Enexis, en twee adviesbureaus. Dit consortium stelt zich tot doel om 1500 woningen energetisch te verbeteren (2 labelstappen of label B) Zowel huur- als koopwoningen. Hiervoor wordt een communicatiecampagne opgezet en een traject gestart waarbij ontzorging van de bewoner en grootschalige inkoop centraal staat. Marktpartijen in het consortium ontvangen €350.000,- van Ministerie van BZK voor proceskosten.						
Woningbouw: nieuwbouw	Energiestudies bij nieuwbouwprojecten	Divers grote projecten oa Boschveld, Kom Rosmalen, GZG-terrein, Willemspoort en Meerendonk						
		Diverse grote projecten oa Boschveld, Kom Rosmalen, GZG-terrein, Willemspoort en Meerendonk, De Lanen/De Groote Wielen						
		Focus op grote projecten: Boschveld, Kom Rosmalen, GZG-terrein, Willemspoort, Meerendonk, De Lanen en 4e kwadrant De Groote Wielen						
		De wettelijke eis voor nieuwbouwwoningen (Energieprestatiescoefficient EPC) is per 1 jan. 2011 aangescherpt van 0,8 naar 0,6. In 2011 bepalen we de strategie hoe om te gaan met het gemeentelijke beleid (35% extra reductie CO2 uitstoot).						
		De planstudie naar klimaatneutrale 4e kwadrant van De Groote Wielen is niet afgerond omdat de						

		ontwikkeling van dit project is stopgezet. In overleg met VROM (subsiënt) en BrabantWonen zullen we in plaats daarvan een studie doen naar klimaatneutraal in Orthen Links.					
		Aansluitend bij het de planontwikkeling richten we ons voor energiestudie en –afspraken op het GZG terrein (o.a. met het thema 'slimme energie'), De Groote Wielen, Willemspoort en Orthen.					
	Energieaspect in plantoetsing bouwen en handhaving versterken	Handhaving energieprestaties					
		In 2011 willen we een pilot uitvoeren naar intensivering van de handhaving tav het aspect energie, hierbij zal de nadruk liggen op het aantonen door de bouwer dat aan de energieeisen is voldaan.					
		Extra aandacht voor energie in plantoetsing en handhaving bouwen is gestart in 2011, loopt door tot eind 2012					
	Pilot concept: Passiefhuis	Passiefhuis is een woning die zo goed geïsoleerd is dat verwarming niet nodig is. Initiëren en realiseren van dit project in samenwerking met Brabant Wonen.					
	Pilot Passiefhuis, energieneutraal	Pilot energieneutraal bouwen is in voorbereiding met Zayaz in De Lanen.					
	Klimaatop projecten	Ontwikkelen van enkele klimaat top-projecten met 40 tot 60% energiebesparing					
		Voorbereiding van kansrijke klimaat TOP-projecten met 50 tot 100% energiebesparing.					
		Haalbaarheidsstudies voor GZG terrein (o.a. gericht op monumenten, winkels en bibliotheek) en voor 4e kwadrant De Groote Wielen.					
		In de voortgangsrapportage Klimaat (eerste helft 2011) zal een voorstel gedaan worden voor concrete klimaatopprojecten					
Bedrijven en utiliteitsbouw	Energiebesparing in de milieuvergunning	Continuering van versterkte aandacht voor energie in milieuvergunning en handhaving					
		In het kader van het Bedrijvenactieplan zal in 2011 een advies- en handhavingstraject gestart worden. Bedrijven krijgen persoonlijk advies en er worden bijeenkomsten georganiseerd over de wettelijk verplichte energiebesparingsmaatregelen.					
		In 2011 zijn 150 bedrijven gecontroleerd op verplichte energiebesparende maatregelen door een gespecialiseerde handhaver. In 2012 wordt deze aanpak voortgezet.					
	Advies energiebesparing	Uitvoeren van project energiebesparingadvies voor 60 bedrijven in de metaal en kantoren, i.s.m. HAS Den Bosch en Essent.					
	Stedelijke samenwerking/ convenant	Opzetten van stimuleringsactiviteiten voor bedrijven en instellingen, in samenwerking met het bedrijfsleven (advies, informatie, financiering, convenant e.d.)					
	Innovatiefonds energie/klimaat	Opzetten van een innovatiefonds energie- en klimaat voor bedrijven. Voorstellen bij voorjaarsnota 2010.					
	Bedrijvenactieplan	In overleg en in samenwerking met bedrijven opzetten en uitvoeren van een bedrijvenactieplan klimaatneutraal. Start met workshops in januari. Uitwerking in advies, informatie, financiering, convenant e.d. Benutten van het energiebesparingsfonds – onderdeel innovatie – bij bedrijven.					
	Energiebesparingsfonds – onderdeel innovatiefonds bij	Benutten van het energiebesparingsfonds – onderdeel innovatie – bij bedrijven. In combinatie met bedrijven Actieplan					

	bedrijven klimaat	Er is €1,5 miljoen beschikbaar voor mede-financiering van investeringen in duurzame energie					
		Uitvoeren van een communicatieprogramma om bedrijven te interesseren in investeringen in duurzame energie en het fonds te benutten					
	Bossche Energieconvenant	In 2010 hebben 24 bedrijven en instellingen het Bossche Energieconvenant ondertekend. Het komende jaar staat in het teken van uitvoering. De deelnemende bedrijven gaan in werkgroepen aan de slag met energiebesparing in kantoororganisaties, nieuwbouw, duurzame mobiliteit, CO2 footprint bij inkopen en gebiedsgerichte duurzame warmte.					
		In 2010 en 2011 hebben totaal 34 bedrijven en instellingen zich aangesloten bij het convenant. In 2012 is de uitvoering gericht op gezamenlijk realiseren van concrete projecten, en het betrekken van de andere bedrijven in de stad bij energiebesparing.					
	Nieuwe bedrijventerreinen	De doelstelling voor nieuwe bedrijventerreinen is 25% tot 50% CO2 reductie. Voor nieuwe bedrijventerreinen wordt een energievisie opgesteld om de maximaal haalbare ambitie te bepalen.					
		Onderzoek naar uitbreiding warmtenet Treurenburg					
In samenwerking met Fealinc en HAS Den Bosch wordt het project duurzame horeca uitgevoerd							
Verkeer en vervoer	CO2 reductieplan	Opstellen van een CO2 reductieplan verkeer en vervoer					
	Koersnota	Uitvoeren van maatregelen uit de koersnota					
		In 2011 zal een nota "duurzame mobiliteit" worden aangeboden.					
		Afronden Nota Duurzame mobiliteit: De nota beschrijft de huidige stand van zaken, brengt kansen in beeld en brengt samenhang aan tussen de maatregelen voor luchtkwaliteit en geeft richting aan de uitvoering voor de korte en middellange termijn.					
Duurzame energie	Windturbine Treurenburg	Naar verwachting zal de turbine eind 2008 of begin 2009 worden gebouwd					
		Naar verwachting zal de windturbine in 2009 worden gebouwd					
		Naar verwachting zal de windturbine in 2010 worden gerealiseerd					
		Officiële ingebruikname van de windturbine en de start van de exploitatie begin 2011. De windturbine levert groene stroom voor ca. 1360 huishoudens.					
	Windenergie de Brand	Haalbaarheid inbrengen in de planvorming					
		Inbrengen in de planvorming uitbreiding De Brand					
		Onderdeel van planontwikkeling uitbreiding De Brand en de Rietvelden					
		Windturbines op de uitbreiding van bedrijventerrein De Brand zijn een onderdeel van de bestemmingsplanprocedures van De Brand, en wordt in 2012 verder uitgewerkt.					
	Windenergie	In 2000 zijn drie 'zoeklocaties' gekozen voor windenergie. Treurenburg is intussen gerealiseerd; De Brand is in ontwikkeling en Kloosterstraat is vervallen. In 2012 zullen we nieuwe zoeklocaties voorstellen.					
	Aandeel biomassa vergroten	Haalbaarheidsstudie biomassa; ontwikkeling stimuleren					
Planontwikkeling / realiseren biomassa-warmte bij nieuwe afvalstoffendienst en Sportiom							
Planontwikkeling / realiseren biomassa-warmte bij nieuwbouw Afvalstoffendienst							

		Ingebruikname biomassacentrale Treurenburg. Onderzoek naar warmtelevering Maaspoort						
		Samenwerking met regiogemeenten om regionale kansen te benutten						
		In 2012 willen we een aantal kansen voor energie uit biomassa benoemen en uitwerken, in samenwerking met bedrijven in de stad.						
	Geothermie	Gedetailleerde haalbaarheidsstudie en planontwikkeling geothermie (aardwarmte) voor bestaande woningen en gebouwen. I.s.m. woningcorporaties en bedrijven.						
		Haalbaarheidsstudie Geothermie Rietvelden, i.s.m. Heineken, Essent en woningcorporaties. Gestart in 2010, vervolg in 2011						
		Uit onderzoek in 2011 blijkt dat reservoirgeothermie niet mogelijk is in 's-Hertogenbosch. In 2012 zullen we de mogelijkheden voor breukgeothermie onderzoeken.						
	Zonne-energie	Zonne-energie is op particuliere woningen een betaalbaar alternatief voor grijze stroom. In 2012 zullen we een aantal initiatieven ondersteunen om zonne-energie bij particulieren te stimuleren.						
		Grootschalige zonne-energie is nog lastig te financieren vanwege de lage stroomtarieven voor grootverbruikers. In 2012 werken we aan oplossingen en willen we enkele grootschalige zonne-energieprojecten realiseren						
		In 2012 zullen we een pilot uitwerken met zonne-energie op een gemeentelijk gebouw						
	Beleidsontwikkeling	Onderzoek naar mogelijkheden voor m.n. ruimtelijke inpassing van windenergie; op basis daarvan vaststellen van doelstellingen						
		Onderzoek naar mogelijkheden voor m.n. regionale ruimtelijke inpassing windenergie wordt uitgevoerd in 2011						
		Ontwikkelen van een regionale visie duurzame energie staat gepland voor 2012						
Planontwikkeling		Opstellen van uitvoeringsprogramma 2008-2012 en op basis daarvan aanvragen van BANS-2 subsidie bij het Rijk (stimuleringsregeling lokaal klimaatbeleid)						
		Organisatorische inbedding: - Projectgroep energieneutrale gemeentelijke organisatie en stuurgroep klimaatneutrale stad - Samenwerking met B5 in klimaatbestendig Brabantstad (trekker 's-Hertogenbosch)						
		Organisatorische inbedding: - Stuurgroep Klimaatneutraal 's-Hertogenbosch. - Samenwerking met B5 in klimaatbestendig Brabantstad (trekker 's-Hertogenbosch). - Realiseren Bosch energie convenant met stakeholders						
		Visie duurzame energie-infrastructuur, plan van aanpak klimaatneutrale gemeentelijke organisatie, plan van aanpak bedrijven en instellingen						
		Aanpak ontwikkelen voor de gemeentelijke gebouwen om de stap van label B naar klimaat neutraal te maken						
		In de voortgangsrapportage Klimaat zullen voorstellen gedaan worden om het Energie- en						

		klimaatprogramma 2008-2015 op specifieke onderwerpen te actualiseren					
		De financiering van het klimaatprogramma loopt eind 2012 af, doordat de raad voor de periode 2009-2012 budget beschikbaar heeft gesteld. De rijks subsidie voor de uitvoering van het klimaatprogramma loopt ook tot eind 2012. Er komt geen nieuwe subsidie van het Rijk. In het voorjaar 2012 zullen we de raad een voorstel voorleggen voor de financiering van de uitvoering van het klimaatprogramma voor de jaren 2013-2015.					
Verslaglegging		Evaluatie BANS 4e jaar en eindrapportage					
		Milieujaarverslag					
		In het Milieujaarverslag 2010 en eenmaal per twee jaar in de voortgangsrapportage Klimaat, de eerste zal in de eerste helft van 2011 worden opgesteld					
Communicatie extern		Energiepagina in Bossche Omroep (elk kwartaal)					
		Brabant Bespaarkrant in januari 2010					
		Actualisatie Klimaatkaart op internet					
		Tentoonstellen klimaatkaart op diverse locaties					
		Deelname aan tv-programma duurzaam verbouwen op Omroep Brabant					
		Stakeholdersbijeenkomst over klimaatbeleid					
		Vormgeven energieloket bij infodesk bouwen					
		Verdere ontwikkeling van campagne/beeldmerk 's-Hertogenbosch Klimaatneutraal ; Energiepagina in de Bossche Omroep, Klimaatkaart, klimaatpagina's op www.s-hertogenbosch.nl/klimaatneutraal					
		Congres van het Bossche Energieconvenant in juni					
		's-Hertogenbosch is gastheer van het Nationaal Sustainability Congres 2011 in de Brabanthallen in november. O.a. presentatie van het Bossche Energieconvenant					
		Energiemarkt voor particulieren in het najaar					
		Promotie van de Bossche energiebesparingssubsidie					
		Projectcommunicatie vanuit alle afzonderlijke projecten en inspanningen					
		Congres voor MKB					

Bijlage C SLOK-prestatiekaart

De (groen) gemarkeerde doelstellingen zijn de door de gemeente 's-Hertogenbosch gekozen klimaatdoelstellingen. Hierbij is per thema de gekozen ambitie gemarkeerd. Op projectniveau is soms gekozen voor een andere ambitie. Niet-gemarkeerde prestaties worden niet expliciet genoemd in het Energie- en klimaatprogramma.

Programmaprestaties			
Ambitieniveaus	Actief	Voorlopend	Innovatief ¹⁹
Energiebesparing (Opmerking: wel genoemd, maar niet gekwantificeerd in programma)	2 % besparing per jaar op de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt	3 % besparing per jaar op de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt	4 % besparing per jaar op de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt
Verduurzaming	5 % Van de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt is duurzaam opgewekt <ul style="list-style-type: none"> • ofwel door duurzame opwekking binnen de gemeente • ofwel door participatie van de gemeente en/of lokale organisaties in opwekking elders (windpark, biomassacentrale e.d.) 	10 % Van de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt is duurzaam opgewekt <ul style="list-style-type: none"> • ofwel door duurzame opwekking binnen de gemeente • ofwel door participatie van de gemeente en/of lokale organisaties in opwekking elders (windpark, biomassacentrale e.d.) 	20 % Van de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt is duurzaam opgewekt <ul style="list-style-type: none"> • ofwel door duurzame opwekking binnen de gemeente • ofwel door participatie van de gemeente en/of lokale organisaties in opwekking elders (windpark, biomassacentrale e.d.)
Reductie overige broeikasgassen	Alle relevante inrichtingen waarvan de gemeente bevoegd gezag is op basis van de Wet Milieubeheer hebben een actuele vergunning (BBT) op het gebied van overige broeikasgassen. Handhaving van vergunningen en Activiteitenbesluit, gericht op de reductie van overige broeikasgassen heeft prioriteit, is gepland en vindt plaats	Extra reductie van overige broeikasgassen (via vergunningverlening, handhaving, voorlichting, subsidies of andere instrumenten) bij relevante inrichtingen waarvan de gemeente bevoegd gezag is op basis van de Wet Milieubeheer, die verantwoordelijk zijn voor 50% van de uitstoot in de gemeente	Extra reductie van overige broeikasgassen (via vergunningverlening, handhaving, voorlichting, subsidies of andere instrumenten) bij relevante inrichtingen waarvan de gemeente bevoegd gezag is op basis van de Wet Milieubeheer, die verantwoordelijk zijn voor 70% van de uitstoot in de gemeente
Prestaties per Thema			
A. Eigen gebouwen, voorzieningen, wagenpark, dienstreizen, woon-werkverkeer en inkoop			
Nieuwbouw van gebouwen	• Realiseren met een met 20 % verscherpte EPC	• Realiseren met een met 50 % verscherpte EPC	• Minimaliseren energievraag en duurzaam opwekken en/of inkopen resterende energievraag

¹⁹ Zie noot 14.

			(energieneutraal)
Bestaande gebouwen	<ul style="list-style-type: none"> Energiebesparing 2 % per jaar 40 % opwekking en/of inkoop duurzame energie 	<ul style="list-style-type: none"> Energiebesparing 3 % per jaar 70 % opwekking en/of inkoop duurzame energie 	<ul style="list-style-type: none"> Energiebesparing 4 % per jaar 100 % opwekking en/of inkoop duurzame energie (energieneutraal)
Infrastructurele voorzieningen (openbare verlichting, verkeersregel-installaties, pompen, gemalen e.d.)	<ul style="list-style-type: none"> Energiebesparing 2 % per jaar 40 % opwekking en/of inkoop duurzame energie 	<ul style="list-style-type: none"> Energiebesparing 3 % per jaar 70 % opwekking en/of inkoop duurzame energie 	<ul style="list-style-type: none"> Energiebesparing 4 % per jaar 100 % opwekking en/of inkoop duurzame energie (energieneutraal)
Gemeentelijk wagenpark, dienstreizen en woon-werkverkeer (Opmerking: wel vergroening door overschakeling op aardgas. Reductie is niet gekwantificeerd)	<ul style="list-style-type: none"> 5 % Besparing fossiele brandstoffen en/of inkoop duurzame brandstoffen 	<ul style="list-style-type: none"> 10 % Besparing fossiele brandstoffen en/of inkoop duurzame brandstoffen 	<ul style="list-style-type: none"> 20 % Besparing fossiele brandstoffen en/of inkoop duurzame brandstoffen
B. Woningen			
Handhaving EPC	<ul style="list-style-type: none"> Toetsing van EPC-berekeningen en toezicht op de EPN op de bouwplaats bij 40 % van de bouwvergunningen 	<ul style="list-style-type: none"> Toetsing van EPC-berekeningen en toezicht op de EPN op de bouwplaats bij 70 % van de bouwvergunningen 	<ul style="list-style-type: none"> Toetsing van EPC-berekeningen en toezicht op de EPN op de bouwplaats bij 90 % van de bouwvergunningen
Nieuwbouw	<ul style="list-style-type: none"> Realiseren van woningen met een 10 % verscherpte EPC Realiseren van een EPL van 7,0 tot 8,0 bij woningbouwprojecten met meer dan 200 woningen 	<ul style="list-style-type: none"> Realiseren van woningen met een 25 % verscherpte EPC Realiseren van een EPL van 8,0 tot 9,0 bij woningbouwprojecten met meer dan 200 woningen 	<ul style="list-style-type: none"> Realiseren van woningen met 75 % verscherpte EPC of: Realiseren van energieneutrale woningen Realiseren van een EPL van 9,0 tot 10,0 bij woningbouwprojecten met meer dan 200 woningen
Bestaande woningvoorraad	<ul style="list-style-type: none"> Verbeteren van de energetische kwaliteit van de woningvoorraad, uitgedrukt in het Energielabel, met gemiddeld 1 % per jaar 	<ul style="list-style-type: none"> Verbeteren van de energetische kwaliteit van de woningvoorraad, uitgedrukt in het Energielabel, met gemiddeld 2 % per jaar 	<ul style="list-style-type: none"> Verbeteren van de energetische kwaliteit van de woningvoorraad, uitgedrukt in het Energielabel, met gemiddeld 4 % per jaar of: Realiseren van energieneutrale woningen (binnen voorbeeldprojecten)
Bewonersgedrag	<ul style="list-style-type: none"> 5 % Van de huishoudens vertoont energiezuinig gedrag: Toepassen niet-woninggebonden energiebesparende maatregelen Aanschaf energiezuinige apparatuur (A-label) Inkoop 100 % duurzame elektriciteit 	<ul style="list-style-type: none"> 10 % Van de huishoudens vertoont energiezuinig gedrag: Toepassen niet-woninggebonden energiebesparende maatregelen Aanschaf energiezuinige apparatuur (A-label) Inkoop 100 % duurzame elektriciteit 	<ul style="list-style-type: none"> 20 % Van de huishoudens vertoont energiezuinig gedrag: Toepassen niet-woninggebonden energiebesparende maatregelen Aanschaf energiezuinige apparatuur (A-label) Inkoop 100 % duurzame elektriciteit

C. Utiliteitsgebouwen			
Handhaving EPC	<ul style="list-style-type: none"> • Toetsing van EPC-berekeningen en toezicht op de EPN op de bouwplaats bij 40 % van de bouwvergunningen 	<ul style="list-style-type: none"> • Toetsing van EPC-berekeningen en toezicht op de EPN op de bouwplaats bij 70 % van de bouwvergunningen 	<ul style="list-style-type: none"> • Toetsing van EPC-berekeningen en toezicht op de EPN op de bouwplaats bij 90 % van de bouwvergunningen
Nieuwbouw van utiliteitsgebouwen	<ul style="list-style-type: none"> • Realiseren van utiliteitsgebouwen met een 10 % verscherpte EPC 	<ul style="list-style-type: none"> • Realiseren van utiliteitsgebouwen met een 25 % verscherpte EPC 	<ul style="list-style-type: none"> • Realiseren van utiliteitsgebouwen met een 75 % verscherpte EPC of: • Realiseren van energieneutrale utiliteitsgebouwen
Bestaande utiliteitsgebouwen	<ul style="list-style-type: none"> • Verbeteren van de energetische kwaliteit van de utiliteitsgebouwen, uitgedrukt in het Energielabel, met gemiddeld 1 % per jaar 	<ul style="list-style-type: none"> • Verbeteren van de energetische kwaliteit van de utiliteitsgebouwen, uitgedrukt in het Energielabel, met gemiddeld 2 % per jaar 	<ul style="list-style-type: none"> • Verbeteren van de energetische kwaliteit van de utiliteitsgebouwen, uitgedrukt in het Energielabel, met gemiddeld 4 % per jaar
D. Bedrijven			
Vergunningverlening en handhaving	<ul style="list-style-type: none"> • Alle relevante inrichtingen waarvan de gemeente bevoegd gezag is op basis van de Wet Milieubeheer hebben een actuele vergunning (BBT) op het gebied van energie • Handhaving van vergunningen en Activiteitenbesluit, gericht op energie-aspecten heeft prioriteit, is gepland en vindt plaats • Handhaving van afspraken MJA-bedrijfs-takken waarvan gemeente bevoegd gezag is, heeft prioriteit, is gepland en vindt plaats 	<ul style="list-style-type: none"> • Extra energie-efficiencyverbetering en/of verduurzaming van gemiddeld 2 % per jaar bij de bedrijven waarvan de gemeente bevoegd gezag is op grond van de Wet Milieubeheer 	<ul style="list-style-type: none"> • Extra energie-efficiencyverbetering en/of verduurzaming van gemiddeld 4 % per jaar bij de bedrijven waarvan de gemeente bevoegd gezag is op grond van de Wet Milieubeheer
Reductie overige broeikasgassen	<ul style="list-style-type: none"> • Alle relevante inrichtingen waarvan de gemeente bevoegd gezag is op basis van de Wet Milieubeheer hebben een actuele vergunning (BBT) op het gebied van overige broeikasgassen • Handhaving van vergunningen en Activiteitenbesluit, gericht op de reductie van overige broeikasgassen heeft prioriteit, is gepland en vindt plaats 	<ul style="list-style-type: none"> • Extra reductie van overige broeikasgassen (via vergunningverlening, handhaving, voorlichting, subsidies of andere instrumenten) bij relevante inrichtingen waarvan de gemeente bevoegd gezag is op basis van de Wet Milieubeheer, die verantwoordelijk zijn voor 50% van de uitstoot in de gemeente 	<ul style="list-style-type: none"> • Extra reductie van overige broeikasgassen (via vergunningverlening, handhaving, voorlichting, subsidies of andere instrumenten) bij relevante inrichtingen waarvan de gemeente bevoegd gezag is op basis van de Wet Milieubeheer, die verantwoordelijk zijn voor 70% van de uitstoot in de gemeente
Bedrijventerreinen (Opmerking: alleen genoemd voor nieuwe	<ul style="list-style-type: none"> • Structurele samenwerking met bedrijven op bedrijventerrein, gericht op 	<ul style="list-style-type: none"> • Structurele samenwerking met bedrijven op bedrijventerrein, gericht op 	<ul style="list-style-type: none"> • Structurele samenwerking met bedrijven op bedrijventerrein, gericht op

bedrijfsterreinen)	minimaal 2% energiebesparing en/of opwekking van duurzame energie	minimaal 3% energiebesparing en/of opwekking van duurzame energie	minimaal 4% energiebesparing en/of opwekking van duurzame energie
E. Verkeer en Vervoer			
Verkeer en vervoer Bevolking en bedrijven	• Besparing en/of verduurzaming brandstoffen met 1 % per jaar	• Besparing en/of verduurzaming brandstoffen met 2 % per jaar	• Besparing en/of verduurzaming brandstoffen met 4 % per jaar
F. Grootschalige Duurzame Energie-opties			
Grootschalige en/of collectieve DE-opties	3 % Van de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt wordt duurzaam opgewekt en geleverd via grootschalige en/of collectieve opties: • Wind • Biomassa • Waterkracht • Warmte/Koude-opslag	5 % Van de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt wordt duurzaam opgewekt en geleverd via grootschalige en/of collectieve opties: • Wind • Biomassa • Waterkracht • Warmte/Koude-opslag	10 % Van de energie die binnen de gemeentegrenzen wordt gebruikt wordt duurzaam opgewekt en geleverd via grootschalige en/of collectieve opties: • Wind • Biomassa • Waterkracht • Warmte/Koude-opslag
Organisatieversterkende randvoorwaarden			
Ambitieniveaus	Actief	Voorlopend	Innovatief
Taken en verantwoordelijkheden	Taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden zijn vastgelegd in functieomschrijvingen en werkplannen	Taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden zijn geborgd d.m.v. een kwaliteitszorgsysteem	Het kwaliteitszorgsysteem wordt periodiek door een onafhankelijke partij geaudit en gecertificeerd
Beleidsmatige inbedding	Opname van energiedoelstellingen in beleid van andere beleidsvelden (zoals Wonen, RO, BWT, Economie, Sociale Zaken)	Doorvertalen van energiedoelstellingen naar doelstellingen van andere beleidsvelden (zoals Wonen, RO, BWT, Economie, Sociale Zaken)	Doorvertalen van energiedoelstellingen naar doelstellingen en instrumentarium van andere beleidsvelden (zoals Wonen, RO, BWT, Economie, Sociale Zaken)
Financiering	Structureel budget, randvoorwaarden en bevoegdheden vastgesteld m.b.t. investeringen in energiebesparing en duurzame energie in de gemeentelijke gebouwen en voorzieningen	Structureel budget, randvoorwaarden en bevoegdheden vastgesteld m.b.t. investeringen in energiebesparing en duurzame energie door doelgroepen	Vernieuwende financieringsconstructies vastgesteld m.b.t. investeringen in energiebesparing en duurzame energie door doelgroepen
Communicatie	Structurele communicatie over de aanpak en resultaten van klimaatbeleid naar alle relevante onderdelen en niveaus van de gemeentelijke organisatie	Structurele communicatie over de aanpak en resultaten van klimaatbeleid naar alle relevante partijen, inclusief burgers, binnen de gemeente	Vernieuwende vormen van communicatie over de aanpak en resultaten van klimaatbeleid
Monitoring	Monitoring op inspanningen (projectniveau)	Monitoring op inspanningen en resultaten (projectniveau)	Monitoring op doelstellingen (programmaniveau)

Bijlage D Motie Den Haag

RIS181650_15-NOV-2011

Backcasting 'Den Haag klimaatneutraal in 2040'

MOTIE

De gemeenteraad van Den Haag,

in vergadering bijeen op 3 november 2011 ter bespreking van de (concept) Programmbegroting 2012-2015 (RIS 181195).

Constaterende dat:

- de raad het college bij motie van 23 juni 2011 (rv 83; RIS 180176) heeft verzocht binnen twee jaar te komen tot een integrale presentatie van het milieu- en duurzaamheidsbeleid;
- de gemeente Den Haag, in het coalitieakkoord 2010-2014, zichzelf ten doel heeft gesteld in 2040 klimaatneutraal te zijn;
- diverse diensten en portefeuillehouders betrokken zijn bij het doen behalen van deze doelstelling.

Overwegende dat:

- deze diensten en portefeuillehouders een rol van betekenis dienen te vervullen om deze doelstelling te kunnen behalen;
- diverse stappen in een dergelijke lange termijnambitie het best middels backcasting kunnen worden bepaald en ingevuld;
- er vanuit de gemeente momenteel geen platform bestaat dat zich specifiek doch in den brede focus op het vraagstuk welke keuzemomenten voor Den Haag (e.o.) zich tot 2040 zullen voordoen;
- bovenstaande in klimaatplan en energievisie nog onvoldoende is uitgewerkt.

Van mening dat:

- scenario- en transitiedenken, research en development en stimulering van derden van belang is;
- met als leidend doel 'Den Haag neutraal in 2040' onderzocht en gemonitord dient te worden welke ingrepen hier, binnen het gegeven tijdsbestek, voor nodig zijn en hoe deze te faseren.

Verzoekt het college:

- een op 'Den Haag klimaatneutraal in 2040' gerichte scenariomethode/research en development agenda op te stellen;
- in beeld te brengen welke keuzes en maatregelen (inclusief kosten en opbrengsten) lokaal en/of regionaal op weg naar 'Den Haag klimaatneutraal in 2040' aan de orde zullen komen en hoe deze gefaseerd en gemonitord kunnen worden;
- handvatten aan te dragen ten behoeve van politieke besluitvorming ten aanzien van middenlange en lange termijn doelstellingen en systeemoverwegingen;
- hierin creatief en constructief op te trekken met andere (grote) gemeenten en de Rijksplanbureaus;
- uiterlijk bij gelegenheid van de aanbidding van de begroting 2013 de raad te informeren over de eerste uitkomsten van deze scenarioaanpak.

Jeltje van Nieuwenhoven
PvdA

Bas Sepers
PvdA

Tobias Dander
D66

Gert-Jan Bakker
CDA

Joris Wijsmuller
Haagse Stadspartij

Heleen Weening
GroenLinks

Bijlage E Reactie College van B&W

Rekenkamercommissie
t.a.v. de heer Dr. Ir. G.B.C. Backus, voorzitter
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch

Uw brief van : 8 oktober 2012

Uw kenmerk :

Ons kenmerk : BZ/BO

Datum : 30 oktober 2012

Ref. : M. Wehrung / E. Bosch

Tel. : (073) 615 9570 / 5062

Fax :

m.wehrung@s-hertogenbosch.nl /

E-mail : e.bosch@s-hertogenbosch.nl

Onderwerp : Reactie op conceptrapport "Beleid tot achter de horizon"

Geachte heer Backus,

Op 8 oktober 2012 bood u ons het conceptrapport "Beleid tot achter de horizon" aan. De ondertitel is: totstandkoming van klimaatbeleid in de gemeente 's-Hertogenbosch. In deze brief geven wij u een reactie op dit conceptrapport.

Waardering voor uw conceptrapport

Allereerst spreken we onze waardering uit voor het onderzoek. Het is goed dat u dit keer uw licht hebt laten schijnen over een thema dat meerdere decennia omvat. Uw rapport geeft een beeld van de manier waarop we omgaan met het gemeentelijke klimaatbeleid. En geeft u een doorkijk naar de toekomst.

Doorgaan op de ingeslagen weg

U stelt onder meer dat:

- we voortvarend werken aan het realiseren van projecten die bijdragen aan een klimaat neutrale stad;
- onze pragmatische aanpak, die gericht is op actie en samenwerking, een logische keuze is;
- we voldaan hebben aan onze informatieplicht richting de raad;

Het is goed te constateren dat onze ingezette lijn wordt gedeeld. We zullen dan ook doorgaan op de ingeslagen weg. Zo nodig en waar mogelijk zullen we deze aanpak uitbreiden en intensiveren. De raad blijven we informeren door middel van de jaarlijkse Milieujaarverslagen en de tweejaarlijkse voortgangsrapportage Klimaat. Uw constatering dat onze beleidsaanpak in lijn is met de aanpak van andere ambitieuze steden bevestigt voor ons de ingezette lijn.

Overigens ligt de 'bal' hier uiteraard niet alleen bij ons. Klimaatneutraliteit is bij uitstek een onderwerp waarbij we vele bedrijven en particulieren nodig hebben. We ervaren deze betrokkenheid gelukkig ook

steeds meer. Zo nemen onder meer ruim 40 bedrijven en instellingen deel aan het Bossche Energieconvenant.

Niet alleen is het onderwerp klimaatneutraliteit afhankelijk van veel betrokkenen. Het is ook, zoals u terecht aangeeft 'geen lineair proces met een vooraf strak gedefinieerd pad'. Hierdoor is het, zoals u aangeeft, nog niet mogelijk conclusies te trekken of het realisatietempo te laag is.

Wij beamen dat klimaatneutraliteit geen lineair proces is. Het doel is duidelijk (klimaat neutraal), maar de weg ernaar toe en de exacte invulling van het eindbeeld zullen al doende blijken. Kunnen omgaan met een bepaalde mate van onzekerheid is dan ook noodzakelijk.

We delen uw conclusies 1, 3, 4 en 5

We kunnen ons grotendeels vinden in de conclusies 1, 3, 4 en 5 over het hoge ambitieniveau van het klimaatbeleid, de pragmatische en actiegerichte aanpak en de weerbarstige uitvoeringspraktijk. Ten aanzien van conclusie 4 beamen we dat het budget misschien ontoereikend is om alle doelen te halen. We spreken ons hier echter niet mee uit voor het verhogen van dit budget.

Conclusie 2: vraagtekens bij een aanscherping van de definitie van klimaatneutraliteit

Wij zijn het eens met de constatering dat klimaat neutraal ook anders gedefinieerd kan worden in het klimaatprogramma. Uw conclusie wekt echter de indruk dat een betere definitie tot meer resultaten zal leiden. De werkdefinitie die we in de eerste voortgangsrapportage hanteren ('klimaatneutraal betekent dat alle energie die in de stad wordt gebruikt uit duurzame bronnen in de stad komt') is een zeer duidelijke definitie, die een helder beeld geeft. Met de huidige stand van de techniek kunnen we klimaatneutraliteit volgens de definitie (nog) niet bereiken, maar de situatie in 2050 zal in sterke mate verschillen van de situatie nu. Klimaatneutraal is een vergezicht. We vinden de gehanteerde definitie werkbaar, omdat deze een duidelijk beeld geeft.

Conclusie 6 en aanbeveling 2 zijn des raads

Conclusie 6 en aanbeveling 2 gaan over de controle door de gemeenteraad. De raad zal zich hierover uitspreken.

We nemen aanbevelingen 1, 3 en 5 over c.q. zetten ons beleid voort

- Aanbeveling 1 gaat over het 'belangrijk maken' van klimaatneutraliteit. We zijn het met u eens dat het thema klimaatneutraliteit belangrijk is en blijft. We zullen van onze kant al het mogelijke blijven doen om het thema op de agenda te houden en waar mogelijk te intensiveren.
- Aanbeveling 3 betreft het definiëren van "klimaatneutraal". We zijn bereid om deze aanbeveling uit te voeren. Eerder hebben we echter wel al aangegeven dat we dan overigens niet verwachten dat dit meer resultaat oplevert. Het rapport van de rekenkamercommissie geeft ons geen inzicht in het effect van een verandering of aanscherping van de definitie van klimaatneutraliteit.
- Aanbeveling 5 gaat over monitoring. U adviseert ons aan maatregel- en effectmonitoring te doen. Zoals u ook in uw rapport aangeeft doen we al aan maatregelmonitoring. We zullen daarmee doorgaan.

De aanbeveling over effectmonitoring nemen we over. Effectmonitoring betreft het monitoren van de CO₂ uitstoot van de stad. Echter, we geven hierbij wel de nuancering dat monitoring van de CO₂ uitstoot van de stad niet direct leidt tot meer resultaat van het klimaatbeleid. CO₂ uitstoot van de stad wordt door veel factoren beïnvloed, zoals het aantal inwoners, het aantal arbeidsplaatsen, de productiviteit en energiebesparingsmaatregelen en duurzame energieopwekking in de stad. Het is dus niet mogelijk om alleen op basis van de CO₂ uitstoot

van de stad te bepalen wat het effect van het klimaatbeleid is, omdat zo veel factoren hier een rol spelen.

Aanbeveling 4 moet afgewogen worden tegen andere beleidsvelden

Aanbeveling 4 gaat over het beschikbaar krijgen en stellen van de juiste middelen. We zijn het met u eens dat het beschikbaar stellen van extra middelen meer resultaat zal opleveren. Het gaat hier echter om een integrale afweging tussen alle beleidsvelden en de beperktheid van de middelen. In de begroting 2013 hebben we 'energiebesparing gemeentelijke panden' betrokken bij het fonds integrale afweging. In onze brief aan de raad van 4 september 2012 hebben we laten weten dat we werken aan plannen voor rendabele investeringen in duurzame energie voor gemeentelijk panden.

Aanbeveling 6 nemen we in overweging

Aanbeveling 6 gaat over de toepassing van beleidstechnieken in de periode 2015-2050: backcasting en kritieke-pad analyse. In 2015 zullen we plannen maken voor de periode na 2015. We zullen dan in overweging nemen welke technieken daarvoor het meest geschikt zijn.

Op dit moment blijft onze voorkeur uitgaan naar de transitiebenadering. De omschakeling naar een klimaatneutrale stad vraagt verandering op vele fronten: technisch, organisatorisch, financieel, juridisch etc. (een verandering op systeemniveau). Het uitgangspunt is enerzijds de stip op de horizon als 'doel' (vergezicht), en anderzijds met alle partijen in de samenleving werken aan kleine concrete stappen op alle fronten. We werken met verve aan klimaatneutraliteit, maar hebben – uiteraard- nog geen beeld hoe de eindsituatie er uit zal zien.

We zien af van een aanvullend schrijven aan de raad

Tot zover onze reactie op uw rapport. We willen u tot slot laten weten dat we afzien van een aanvullend schrijven aan de raad over dit onderzoek. In onze reactie zijn we immers ook al ingegaan op uw aanbevelingen. We zijn van mening dat uw rapport, gecombineerd met onze reactie, voldoende duidelijkheid verschaft.

Indien u nog vragen hebt gaan we hier uiteraard graag nog met u over in gesprek.

Hoogachtend,
Burgemeester en wethouders van 's-Hertogenbosch,
De secretaris, De burgemeester,

Mr.drs. I.A.M. Woestenberg mr.dr. A.G.J.M. Rombouts